

Archeologienota Hattem

Colofon

ISBN: 978-90-8533-108-7

2009, herziene versie 2015

Gemeente: Hattem

Tekst: Henry Kranenburg, Hemmy Clevis, Michael Klomp

Redactie: Hemmy Clevis, Michael Klomp

Vormgeving: Jeroen Drost

Fotografie: Archeologische Dienst Zwolle

Voorwoord

De gemeente Hattem kent een lange geschiedenis en een rijk verleden. Wat direct duidelijk is voor iedereen is de stedelijke geschiedenis die een aanvang nam met het verkrijgen van stadsrechten in 1299, gevolgd door de bouw van een stadsmuur en poorten. Ook kent iedereen het fenomeen 'Dikke Tinne', die in 1370 reeds een voorganger kende. Veel minder bekend is de geschiedenis daarvóór. In de Prehistorie kende het grondgebied van de gemeente Hattem ook bewoning. Deze informatie is echter nog maar onlangs beschikbaar gekomen door opgravingen langs de A28. De oudste bewoningssporen –misschien moeten we eerder van 'aanwezigheidssporen' spreken- dateren uit de Federmessercultuur. Dat is meer dan 10.000 jaar geleden.

Onlangs is landelijk een nieuw archeologiebeleid uitgezet, waardoor verstoringen van archeologisch belangrijke terreinen niet meer mogelijk is zonder voorafgaand onderzoek. De gemeente Hattem kende al meer dan een decennium een archeologiebeleid, maar dat voldeed niet aan de nieuwe landelijke wetgeving om een eigen opgravingsbevoegdheid te verkrijgen. De voornaamste voorwaarden daarvoor waren een archeologiebeleid, een structureel budget en middelen voor uitvoering. Met deze nota wordt aan het eerste onderdeel voldaan. Het structurele budget is opgenomen in de staat van baten en lasten, maar behelst slechts het beleidsgedeelte. Elk onderzoek moet op zich kostendekkend apart begroot worden, al dan niet ten laste van de verstoorder of het project.

Voor de uitvoering is een samenwerkingsovereenkomst gesloten met de gemeente Zwolle die een eigen Archeologische Dienst heeft. Deze dienst adviseert op beleidsmatig terrein en voert alle projecten kostendekkend uit.

Er zijn alternatieven, maar de gemeente heeft voor dit beleid gekozen omdat op deze manier in de komende decennia de kennis die opgebouwd wordt over het verleden van Hattem in één hand blijft. De documentatie en het vondstmateriaal worden ondergebracht in het Archeologisch Depot van de gemeente Zwolle, maar blijven eigendom van de gemeente Hattem. In een ander geval zou alles aan een provinciaal depot afgestaan moeten worden, waarmee ook alle eigendomsrechten zouden vervallen.

De archeologienota Hattem is een nota in engere zin. In feite maakt deze nota onderdeel uit van een bredere visie op de cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Ook hangen de Middeleeuwse archeologische sporen nauw samen met bovengrondse Rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten en de bescherming van de binnenstad.

Deze nota maakt duidelijk dat het de gemeente Hattem ernst is. Dit, omdat cultuurhistorie de basis vormt van huidige maatschappij en de toekomstige ontwikkeling ervan en daarom behouden en / of zichtbaar moet blijven, zodat ook onze kinds kinderen met deze rijke geschiedenis kennis kunnen maken.

L. Teuben
Portefeuillehouder monumentenzorg en archeologie

Inhoudsopgave

VOORWOORD

INHOUDSOPGAVE

1.	INLEIDING: de noodzaak van een archeologiebeleid	7
2.	WET EN BELEID	9
	2.1 Malta	
	2.2 Wet op de archeologische monumentenzorg	
	2.3 Cultuurhistorie de bredere zin	
3.	THEMA EN UITGANGSPUNTEN	11
	3.1 Op de goede weg	
	3.2 Centraal thema	
	3.3 Uitgangspunten	
	3.4 Deregulering	
4.	BELEIDSDOELEN EN BELEIDSTOEPASSINGEN	13
	4.1 Kenbaarheid	
	4.1.1 Archeologische Waarderingskaart Hattem	
	4.1.2 Gebied	
	4.1.3 Oppervlakte	
	4.1.4 Diepte	
	4.1.5 De Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Hattem (LOaAH)	
	4.2 Verankering van de archeologie in plan- en bouwproces	
	4.2.1 Bestemmingsplan	
	4.2.2 Ontheffingen en projectbesluiten	
	4.2.3 Bouwvergunning en aanlegvergunning	
	4.2.4 Sloopvergunning	
	4.2.5 Monumentenverordening	
	4.2.6 Planproces	
	4.3 Betaling: 'De veroorzaker betaalt'	
	4.3.1 De veroorzaker betaalt	
	4.3.2 Kosten	
	4.3.3 Veroorzaker	
	4.3.4 Grens kostentoerekening	
	4.3.5 Billijkheidsgrens	
	4.4 Kwaliteit: 'Het belang en de regie'	
	4.4.1 Kwaliteitszorg	
	4.4.2 Etaleren	
	4.5 Middelen paragraaf	
5.	DOELSTELLINGEN ARCHEOLOGIEBELEID	23
	BIJLAGE 1 Archeologische Waarderingskaart Hattem	25
	BIJLAGE 2 De Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Hattem (LOaAH)	35

1. Inleiding. De noodzaak van een archeologiebeleid

Achtergrond nota

De achtergrond voor deze nota is het besef dat de archeologische monumentenzorg meer is dan het beschermen van terreinen of objecten die zijn aangegeven als archeologisch rijksmonument en als zodanig onder de bescherming van de Monumentenwet 1988 vallen. De archeologische monumentenzorg kan worden omschreven als de zorg voor ons cultureel erfgoed in de breedste zin van het woord. Hieronder vallen ook de minder en niet direct zichtbare cultuurhistorische waarden in onze gemeente. Het zijn sporen uit een rijk verleden die de geschiedenis van Hattem hebben bepaald.

De nieuwe Monumentenwet is de directe aanleiding om een gemeentelijk archeologiebeleid vaste vorm te geven.

Belang

Archeologisch erfgoed is van wezenlijk belang voor de kennis van de geschiedenis van de mensheid, aldus het Europees Verdrag inzake de bescherming van het Archeologische Erfgoed. Dit geldt niet alleen breed voor de geschiedenis van de mensheid maar ook meer specifiek voor die van de gemeente Hattem.

Besef

De menselijke activiteiten in het verleden hebben hun sporen achtergelaten. Het archeologisch bodemarchief bestaat uit vele sporen in de bodem zoals verkleuringen, aardewerk, munten, botmateriaal en muurdelen die ons over onze geschiedenis vertellen. Besef van de waarde van deze bodemschatten voor de kennis over onze geschiedenis en ontwikkeling is inmiddels breed erkend.

Nieuwe pagina

Het bodemarchief gaat verder terug dan de geschreven bronnen. In tegenstelling tot de geschreven documenten is het bodemarchief praktisch niet te achterhalen zonder dit ook meteen te vernietigen. Zolang er niets met de bodem gebeurt, blijft het bodemarchief in stand. Als door ontwikkelingen, zoals bouwactiviteiten, de bodem niet ongeroerd kan blijven, dreigt de informatie te verdwijnen. Een archeologisch onderzoek verhindert dan dat waardevolle informatie voor eeuwig verloren gaat. Tijdens de opgraving kan de bodem als het ware worden 'gelezen' en materiële resten kunnen worden veiliggesteld en geconserveerd.

De bevindingen worden vervolgens in een rapport breed inzichtelijk gemaakt en voegen daarmee een nieuwe pagina aan de geschiedenisboeken toe.

Uitvoering

Hoewel de gemeente Hattem al een parttime eigen gemeentelijk archeoloog had, voldeed dit niet aan de nieuwe regelgeving om een eigen opgravingsbevoegdheid te verkrijgen. De gemeente Hattem wil die eigen opgravingsbevoegdheid wel en zal deze ook aanvragen na goedkeuring van deze archeologische beleidsnotitie. Er is inmiddels een samenwerkingsovereenkomst met de gemeente Zwolle gesloten waardoor voor de toekomst beleid en uitvoering verzekerd zijn en de gemeente Hattem de eigen regie zal voeren.

In afwachting

De Monumentenwet 1988 bevatte slechts een summiere bescherming van archeologische monumenten. In overige relevante regelgeving had de bescherming van archeologische waarden nauwelijks een plaats. Daarin is geleidelijk verandering gekomen.

Op 16 januari 1992 is te Valletta op Malta het 'Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed' ondertekend. Het verdrag wordt daarom ook wel het Verdrag van Malta of het Verdrag van Valletta genoemd. De Nederlandse goedkeuring - of ratificatie - van het Verdrag van Malta volgde bij Rijkswet van 26 februari 1998. Het Verdrag heeft tot doel om te waarborgen dat de archeologische waarden beter worden beschermd. De reden daarvoor is dat het archeologisch erfgoed ernstig met aantasting wordt bedreigd, onder meer door het toenemende aantal grote bodemverstorende activiteiten zoals bouwprojecten. Sinds het Verdrag wordt steeds meer 'in de geest van Malta' gehandeld. Dat wil zeggen dat wordt geprobeerd in de ruimtelijke ontwikkeling tijdig rekening te houden met de archeologische waarden. Een wettelijke regeling (de implementatie van het Verdrag) heeft in Nederland tot 2007 op zich laten wachten. Het besef van het belang van archeologie en de goede bedoelingen tot bescherming en opgraving hebben met de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) een wettelijke verankering gekregen. De wet formaliseert een aantal in de praktijk gegroeide zaken en brengt, mede in het kader van decentralisatie van rijksoverheidszaken, nieuwe taken en verantwoordelijkheden voor de gemeente Hattem met zich mee.

Leeswijzer

Allereerst worden de hoofdlijnen van het Verdrag van Malta en de Wet op de archeologische monumentenzorg geschetst. Daarbij wordt tevens stilgestaan bij de cultuurhistorie in bredere zin. In hoofdstuk 2 worden het centraal thema en de uitgangspunten aan de orde gesteld. Dit betreft met name de vraag: wat wil de gemeente Hattem met haar archeologiebeleid. De beleidsnota gaat echter verder dan de globale hoofdlijnen van het beleid. Ook de voor de uitvoering van het beleid benodigde instrumenten worden

geduid. In hoofdstuk 4, beleidsdoelen en –toepassing´ wordt ingegaan op het inhoudelijke archeologiebeleid en de toepassing. Het beleid is uitgewerkt aan de hand van een viertal kernbegrippen: kenbaarheid, verankering, betaling en kwaliteit. Deze kernbegrippen worden puntsgewijs behandeld waarbij op onderdelen een nadere beleidsuitwerking wordt voorgesteld zoals de wijziging van de Monumentenverordening 2004. Tenslotte worden in hoofdstuk 5 ´doelstellingen archeologiebeleid´ de belangrijkste beleidsdoelstellingen als samenvatting weergegeven.

2. Wet en Beleid

2.1 Malta

Het 'Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed' bevat artikelen over ondermeer beschermingsmaatregelen, behoud en financiering ten aanzien van het archeologisch erfgoed. De kernpunten van het Verdrag liggen vanuit het rijk bij artikel 5 en 6. Artikel 5 ziet toe op het geïntegreerde behoud van het archeologisch erfgoed door de archeologie een volwaardige plaats te geven in de ruimtelijke planvorming. Artikel 6 ziet toe op de financiering van het archeologisch onderzoek als behoud van het bodemarchief in situ niet mogelijk is.

2.2 Wet op de archeologische monumentenzorg

Door middel van de vastgestelde Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) is het Verdrag van Malta in de Nederlandse wetgeving geïmplementeerd. De Wamz is op 19 december 2006 door de Eerste Kamer aangenomen en op 1 september 2007 in werking getreden. De wet is een uitwerking van het Verdrag van Malta en voorziet in een nieuw hoofdstuk 'Archeologische monumentenzorg' en in wijzigingen van enkele andere bepalingen in de Monumentenwet 1988. Tevens zijn de Ontgrondingenwet, de Wet milieubeheer en de Woningwet op onderdelen aangepast. Het in 2001 door het rijk ingestelde interim-beleid 'Beleidsregels opgravingbevoegdheid' is daarmee ingetrokken.

Het doel van de Wamz is het reguleren van bodemverstorende activiteiten. De kern daarbij is dat partijen in een vroegtijdig stadium zo goed mogelijk rekening houden met de aanwezigheid of mogelijke aanwezigheid van archeologische waarden in de bodem. Behoud in situ (in de bodem) is daarbij het streven. Als behoud niet mogelijk is dan moet een archeologisch onderzoek plaatsvinden. De kosten zijn in principe voor rekening van de verstoorder van het bodemarchief.

De gemeentelijke overheid heeft op grond van de Wamz de wettelijke zorgplicht om archeologie een plek te geven in de ruimtelijke processen. Het bestemmingsplan heeft daarbij een centrale plaats. Mede met de herziening van de Wet op de Ruimtelijke Ordening (2008) wordt archeologie wettelijk geïntegreerd in de systematiek van de ruimtelijke ordening.

Om de archeologische waarden te beschermen hanteert de Wamz een drietal regimes. Daarbij wordt zo veel mogelijk aangesloten bij bestaande wet- en regelgeving.

a. m.e.r.-plichtige projecten

Archeologie is reeds nu één van de onderzoeksaspecten bij een milieueffectrapportage (m.e.r.).

Als toevoeging op het onderzoek naar de cultuurhistorische betekenis van een gebied wordt de uitvoeringspraktijk met het inwerkingtreden van de Wet op de archeologische monumentenzorg verbeterd. De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap krijgt meer verantwoordelijkheden ten aanzien van de m.e.r.

b. bouwen en anderszins uitvoeren van werkzaamheden in het kader van bestemmingsplannen of in het kader van vrijstellingen

Dit regime heeft voor de gemeenten de meeste consequenties en vormt de basis voor de beleidsnota van Hattem. Hierop wordt in deze beleidsnota nader ingegaan.

c. ontgrondingen

De Wamz voorziet in een aanvulling op de reeds bestaande vergunningplicht in geval van ontgrondingen. Het bevoegd gezag – meestal de provincie – krijgt betere instrumenten om de archeologie op een goede wijze onderdeel van de vergunning te laten zijn. Daartoe kunnen archeologisch vooronderzoek en technische maatregelen voor behoud in de bodem horen.

De Wamz gaat uit van een aantal principes. De belangrijkste daarbij zijn:

• Wettelijke verankering in het bestemmingsplan

Een gemeente dient bij de vaststelling van een bestemmingsplan of beheersverordening rekening te houden met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten monumenten. Ditzelfde geldt voor ontheffingen¹ en projectbesluiten² op grond van de Wet op de ruimtelijke ordening (Wro). Archeologisch waardevolle gebieden moeten worden opgenomen in bestemmingsplannen. In het bestemmingsplan worden 'archeologische' voorschriften opgenomen ten aanzien van de afgifte van bouw- en aanlegvergunningen zoals de mogelijkheid tot behoud in situ, vooronderzoek

en archeologische begeleiding. De beslissing daarover is een gemeentelijke verantwoordelijkheid. Indien hieraan niet wordt voldaan kan de provincie zogeheten attentiegebieden aanwijzen. Dit heeft tot gevolg dat de gemeente binnen een te stellen termijn een bestemmingsplan dient vast te stellen.

- **Kosten**

De (redelijke) kosten van archeologisch vooronderzoek en, als behoud in situ niet mogelijk is, van de opgraving, komen voor rekening van de bodemverstoorder. De verstoorder heeft economisch of anderszins belang bij de versterking van de bodem. Middels de financiële prikkel wordt getracht het bodemarchief te ontzien. De redelijkheid van dit veroorzaker-principe is terug te voeren op de voorzienbaarheid van het financiële risico, in Hattem middels de Archeologische Waarderingskaart Hattem. Indien de kosten redelijkerwijs niet of niet geheel ten laste van de verstoorder behoren te blijven dan dient de gemeente een bijdrage te leveren.

- **Liberalisering markt**

Tot 2001 lag de opgravingbevoegdheid bij de overheid en universiteiten. Sinds 2001 kan een initiatiefnemer ook kiezen voor een (commercieel) bedrijf dat aan diverse voorwaarden moet voldoen. De Wamz omvat een regeling omtrent opgravingvergunningen aan instanties die bekwaam zijn tot het doen van opgravingen. Daarvoor is een systeem van kwaliteitszorg opgezet.

- **Kwaliteitsbewaking en toezicht**

De kwaliteit van de archeologie wordt gewaarborgd door een beroepsregister, de 'Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie' (KNA), de opgravingvergunning voor opgravende instanties, de Nationale Onderzoeksagenda en in Hattem middels samenwerking met de gemeente Zwolle. Toezicht op de naleving van de wet bij archeologisch onderzoek, het omgaan met vondsten en wettelijk beschermde archeologische monumenten wordt uitgevoerd door de (rijks) Erfgoedinspectie, sector archeologie.

- **Archeologische informatie**

De Rijksdienst voor archeologie, cultuurlandschap en monumenten (RACM) wordt het nationaal kenniscentrum voor archeologische monumentenzorg. De RACM beheert onder meer het centraal archeologisch informatiesysteem, 'Archis'. Dit systeem bevat kaartmateriaal over archeologische waarden en ontsluit vondstmateriaal op landelijk niveau.

2.3 Cultuurhistorie de bredere zin

Het doel en de strekking van de Wamz moeten mede worden gezien in de bredere context van de waardering voor de cultuurhistorie¹ als een basisvoorwaarde en van vitale betekenis voor de samenleving. Het behoud en het benutten van het cultureel erfgoed voegt kwaliteit toe aan de ruimtelijke inrichting. Cultuurhistorische kwaliteiten kunnen een uniek karakter geven aan ruimtelijke ontwikkelingen en zo een tegenwicht bieden aan de toenemende eenvormigheid van onze leefomgeving.

Deze waardering heeft reeds op vele plaatsen een plek gekregen in zowel rijks- als provinciaal beleid en regelgeving. De bekendste landelijke voorbeelden daarbij zijn de Nota Belvedere en de Nota Ruimte. De Nota Belvedere geldt als een bron van inspiratie voor ontwerpogaven en ruimtelijke plannen met als centraal thema 'Behoud (van cultuurhistorisch erfgoed) door ontwikkeling'.

De Nota Ruimte is de strategische visie op de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland. De Nota kent diverse uitwerkingen zoals het Actieprogramma Cultuur en Ruimte. De uitgangspunten van dit Actieprogramma zetten onder meer in op versterking van de culturele factor in de ruimtelijke ordening door een integrale benadering.

In de planvorming rekening houden met de factor cultuurhistorie betekent geen eenzijdige verzwaring van lasten maar een uitdaging tot een extra kwaliteitsimpuls voor een aantrekkelijke omgeving.

De Wamz en de herziening van de Wet op de Ruimtelijke Ordening vormen een voltooiing van de integratie van ruimtelijke ordening, leefkwaliteit en cultuur.

Noten

1. Artikel 3.6, eerste lid, onder c, 3.22 of 3.23 Wro
2. Artikel 1.1, eerste lid, onder f Wro
3. Cultuurhistorie in de vorm van historische bouw- en stedenbouwkunde, archeologie en historisch-landschappelijke elementen en structuren.

3. Thema en Uitgangspunten

3.1 Op de goede weg

Hatterm kent een rijk archeologisch verleden.

Opgavingen tot op heden hebben bijgedragen aan een beter beeld van ons verleden. Exposities, publicaties, contacten en vrijwilligers zorgen ervoor dat de kennis van het verleden breed toegankelijk is en wordt verspreid.

Inmiddels is de Archeologische Waarderingskaart Hatterm gereed gekomen. Met deze kaart is een beter inzicht verkregen in de waarde van het bodemarchief en de locaties waar archeologische waarden in de grond aanwezig zijn. Hoge archeologische verwachtingswaarden dienen een plaats in nieuwe bestemmingsplannen te krijgen. Dit gebeurt middels een dubbelbestemming met daaraan gekoppelde voorschriften. Ook hebben de archeologische waarden een plaats in de afweging omtrent ontheffingen en projectbesluiten op grond van de Wro. Meer en meer zal in het planproces rekening gehouden worden met de factor archeologie.

3.2 Centraal thema

Het centrale thema in de Archeologienota Hatterm is: 'archeologische waarden waar nodig beschermen, zonder meer maatschappelijke lasten in het leven te roepen dan strikt noodzakelijk.'

3.3 Uitgangspunten

Ter uitvoering van dit centrale thema kent de Archeologienota Hatterm de volgende uitgangspunten. Deze uitgangspunten worden nader geconcretiseerd in hoofdstuk 4 'beleidsdoelen en -toepassing'.

1. De basis voor het ruimtelijk inzicht van de in de bodem te verwachten archeologische waarden is de Archeologische Verwachtingenkaart Hatterm.
2. Vooraan in het planvormingproces wordt tijdig rekening gehouden met het archeologisch erfgoed.
3. De gebieden die volgens de gemeentelijke Archeologische Waarderingskaart Hatterm een grote vondstkans hebben (50% of meer) worden in bestemmingsplannen mede bestemd tot archeologisch waardevol gebied (dubbelbestemming).
4. De Lokale Onderzoeksagenda stuurt de vraagstelling.

5. Slechts als behoud en beheer in de bodem (behoud in situ) niet mogelijk is, wordt het archeologisch bodemarchief middels opgraving onder/zocht.
6. De veroorzaker betaalt.
7. De archeologische toetsing past in de (bestaande) procedures van vergunningverlening.
8. Kwaliteitsverankering vindt plaats door samenwerking met de gemeente Zwolle.

3.4 Deregulering

Het verminderen, vereenvoudigen en moderniseren van regels is een actueel onderwerp. Regels blijven belangrijk maar mogen niet onnodig belastend zijn.

Met de Wamz worden (nieuwe) verantwoordelijkheden aan de gemeente toegekend. De uitdaging voor het archeologiebeleid lag erin om deze verantwoordelijkheden op een goede wijze in regels te vatten. Tegelijkertijd moesten deze regels op een zodanige wijze vorm worden geven dat de implementatie op een zo minimaal mogelijk belastende wijze geschiedt.

In het archeologiebeleid is actief rekening gehouden met de wens tot deregulering zonder daarbij afbreuk te doen aan een goede bescherming van archeologische waarden. De volgende hoofdlijnen zijn daarbij in acht genomen:

- De Wamz heeft op landelijk niveau reeds de dereguleringstoets ondergaan.
- Er is zo veel mogelijk aangesloten bij bestaande wet- en regelgeving zoals het bestemmingsplan en de bouwvergunning. Dit betekent dat, indien nodig, archeologische voorschriften kunnen worden verbonden aan deze instrumenten. In deze beleidsnota worden de kaders aangegeven in welke gevallen dergelijke voorschriften noodzakelijk zijn.
- Extra regelgeving, zoals een separate archeologievergunning met dienaangaande procedures en kosten per opgraving, wordt niet ingesteld.
- Met de Archeologische Waarderingskaart Hatterm is inzichtelijk waar archeologische waarden in de bodem zijn te verwachten. Onnodig onderzoek en dienaangaande kosten kunnen daarmee achterwege blijven.

- In een vroegtijdig stadium van het planproces kan beter rekening worden gehouden met de archeologische waarden zodat (duurdere) problemen achteraf voorkomen kunnen worden.
 - Alleen in gebieden met een hoge archeologische waarde⁴ en een grote vondstkans wordt archeologisch onderzoek verplicht.
 - Een groot deel van het Hattems grondgebied is 'archeologievrij'. In deze vrije gebieden worden geen archeologische verplichtingen opgelegd. Deze gebieden worden op de Archeologische Waarderingskaart Hattem aangeduid met 0% en 10%. Indien bij toevallige vondsten alsnog archeologische waarden worden aangetroffen kunnen een bodemverstoorder geen kosten worden aangerekend.
 - 'Huis-tuin-en-keukengevallen' met een bepaalde oppervlakte (oplopend tot 100 m²) en een diepte (0,5 m) zijn vrij van archeologische beperkingen.
- Dit betekent dat alleen bij grotere ingrepen in archeologisch waardevol gebied archeologische plichten kunnen worden opgelegd. Hiermee vindt een goede weging plaats tussen het op een verantwoorde wijze beschermen van archeologische waarden en de mogelijkheid tot het verrichten van archeologisch onderzoek tegenover een verantwoorde belasting van burgers en ondernemingen.
 - Er komt geen separaat verordeninginstrument.
 - Voor bepaalde gevallen van verstoringen vindt, in uitwerking op de regel 'de veroorzaker betaalt', beperkte kostentoe-rekening plaats. Daarmee wordt met name de particulier niet onevenredig financieel belast.

Noten

4. Gebieden met een hoge archeologische verwachting zijn de gebieden met een archeologische verwachting van 50%, 90% en 100%, zoals aangegeven op de Archeologische Verwachtingenkaart Hattem.

4. Beleidsdoelen en beleidstoepassingen

4.1 Kenbaarheid

4.1.1 Archeologische Waarderingskaart Hattem

Archeologische verwachtingen

Naarmate eerder bekend is welke archeologische waarden waar aanwezig zijn des te beter kan hiermee rekening worden gehouden bij de planvoorbereiding en planuitvoering. De AWH maakt inzichtelijk waar archeologische waarden in de bodem zijn te verwachten. Door het gedetailleerde karakter is de kaart een enorme verdieping van de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW) en de Archeologische Monumenten Kaart (AMK). Deze rijks- en provinciale kaarten omvatten een meer globaal niveau. Omdat de AWH reële en meer gedetailleerde verwachtingen van archeologische waarden bevat, vervangt deze de voornoemde kaarten wat het Hattems grondgebied betreft.

Beleidsadvieskaart

De kaart is de beleidsadvieskaart op basis waarvan rekening kan worden gehouden met archeologische waarden in de bodem. De AWH is een uitgebreide bureaustudie van het grondgebied van de gemeente Hattem. De informatie is gerangschikt in een database. Het archeologisch potentieel van de verschillende gebieden in de gemeente Hattem is gewaardeerd in een bepaald percentage (0%, 10%, 50%, 90% en 100%). Deze gebiedspercentages worden in de navolgende paragraaf nader beschreven.

De waarderingskaart is een dynamisch product waarop wijzigingen en aanvullingen kunnen worden aangebracht. Dat betekent dat in de toekomst nieuw verworven kennis aan reeds gewaardeerde gebieden een afwijkende (maar meer zekere) waarde kan worden toegekend. De AWH, inclusief gebiedsbeschrijvingen, maakt onderdeel uit van de beleidsnota. De kaart is als bijlage 1 bijgevoegd. De AWH wordt gehanteerd als toetsinginstrument indien de kaart (nog) niet is opgenomen in een bestemmingsplan.

4.1.2 Gebied

De AWH is tot stand gekomen op basis van diverse bronnen zoals de informatie die is opgeslagen in het Centraal Archeologisch Archief, informatie van amateur archeologen, de geomorfologische kaart, de oudste kadastrale minuut en waarnemingen in het veld. Deze gegevens zijn gewaardeerd waarbij het

archeologisch potentieel in verschillende percentages uitgedrukt.

Een 0% gebied is archeologisch leeg, geheel verstoord of reeds opgegraven. Deze 0% waardering kan gebaseerd zijn op archeologisch onderzoek dan wel op secundaire analyses. Er zijn geen consequenties verbonden aan grondverstorende werkzaamheden in deze gebieden.

In een 10% gebied zijn de archeologische waarden onbekend. Op basis van de geomorfologische kaart en de Bodemkaart van Nederland wordt een lage verwachting vermoed. Er kunnen echter wel belangrijke archeologische waarden in de grond aanwezig zijn. Daarom wordt een proefonderzoek aanbevolen. Op grond van de samenwerking met de gemeente Zwolle kan vroegtijdig bij planvorming worden geadviseerd. Indien tijdens de werkzaamheden archeologische waarden aan het licht komen, wordt in overleg bezien of en op welke wijze alsnog archeologisch onderzoek kan plaatsvinden. De kosten zijn in redelijkheid niet aan de veroorzaker toe te rekenen

Een 50% gebied is archeologisch waardevol met een hoge archeologische verwachting. De kans op, vaak prehistorische of vroeg-middeleeuwse, archeologische sporen is 1:2. Meestal zijn dit gebieden die op de geomorfologische en Bodemkaart gekarteerd zijn als dekzandruggen en rivierduinen. In de binnenstad van Hattem gaat het om gebieden waarvan het bovenste deel van het bodemarchief is verdwenen of verstoord maar onderliggende lagen nog intact kunnen zijn. Een Inventariserend Veldonderzoek dient plaats te vinden. Op basis van dit onderzoek wordt beoordeeld of er een volledig archeologisch onderzoek moet worden verricht.

Een 90% gebied is zeer waardevol. De vondstkans is bijna 100% vanwege kennis bijvoorbeeld door een naastliggende opgravingsite of van bureaustudies over het gebied. Een opgraving is noodzakelijk.

Een 100% gebied is een archeologische toplocatie. Met 100% zekerheid is bekend dat belangrijke archeologische waarden aanwezig zijn. Indien bescherming niet mogelijk is, is opgraving noodzakelijk. Op de kaart (bijlage 1) wordt inzichtelijk welke delen van het grondgebied van de gemeente Hattem archeologisch waardevol zijn. Daaruit blijkt dat een groot deel van

het gemeentelijk grondgebied valt in de categorie 10% en 0% en daarmee feitelijk 'archeologievrij' zijn. Het is derhalve afhankelijk van de bovenstaande waardering of een terrein vrij beschikbaar is of dat in bepaalde mate rekening moet worden gehouden met de archeologische waarden. Dit rekening houden kan onder andere bestaan uit het aanpassen van een plan of uit het doen van archeologisch onderzoek.

4.1.3 Oppervlakte

In een bestemmingsplan of bij vrijstellingsbesluiten op grond van de Wro dient rekening te worden gehouden met in de grond aanwezige dan wel te verwachten (al dan niet beschermde) archeologische monumenten. Onderzoek of opgraving hoeft op grond van de Wamz niet plaats te vinden als de oppervlakte kleiner is dan 100 m². De gemeenteraad kan binnen de eigen gemeente een afwijkende oppervlakte vaststellen. Hierbij wordt met name op zeer waardevolle gebieden geduid.

Standaard geldt daarom binnen de gemeente Hattem de oppervlaktebepaling van 100 m². In de bepaling van deze grens is rekening gehouden met de vraag wat er binnen een gebied met een oppervlakte van 100 m² aan archeologische sporen kan worden aangetroffen. Binnen gebieden met een dergelijk oppervlak kan in ieder geval voldoende informatie verkregen worden over de aard, karakter en datering van een nederzetting. Daarop is één belangrijke uitzondering. Voor Hattem zal in de archeologisch waardevolle gebieden die gerekend worden tot de historische binnenstad van Hattem de ondergrens worden gesteld op een oppervlakte van 30 m². De oppervlakten zijn gebaseerd op de vraagstellingen uit de Lokale Onderzoeksagenda. Voor de binnenstad van Hattem zijn de onderzoeksvragen van een dusdanig karakter dat ook gebieden met een geringer oppervlak van groot belang kunnen zijn voor de geschiedenis van Hattem.

4.1.4 Diepte

Voor de gebieden buiten de historische binnenstad van de gemeente Hattem geldt dat bij verstoringen van de bodem in archeologisch waardevolle gebieden dieper dan 0,5 meter –mv (en met een oppervlak van meer dan 100 m²) een archeologisch onderzoek noodzakelijk is. Bij deze grens van 0,5 meter is uitgegaan van de gemiddelde dikte van een plaggen- of esdek en de verstoringdiepte van landbouwmachines (o.a. ploegen, spitmachines etc.). Tevens wordt de dieptemaat gestaafd door archeologisch onderzoek tot op heden waarbij diverse sites reeds op een diepte variërend vanaf 0,5 meter werden aangetroffen.

In de historische binnenstad wordt met betrekking tot de diepte een tweeledige systematiek gehanteerd. Bij ontgravingen of verstoringen dieper dan 0,5 meter (en met een oppervlak van meer dan 30 m²) zal archeologisch onderzoek noodzakelijk zijn. In de binnenstad kunnen direct onder het maaiveld echter al belangrijke archeologische sporen worden aangetroffen. Voor de binnenstad gaat daarom voor elke ontgraving een meldingsplicht gelden. Daarmee kunnen sporen (indien nodig) worden gedocumenteerd.

4.1.5 De Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Hattem (LOaAH)

Met het in werking treden van de Wamz is een goed geformuleerd inhoudelijk beleid noodzakelijk voor de onderbouwing en voorwaarden ten aanzien van de aanwijzing van archeologische gebieden en ten aanzien van archeologisch onderzoek en de voorwaarden die worden gesteld.

Bij het nemen van beslissingen over ruimtelijke ingrepen moeten ook beslissingen worden genomen over de omgang met archeologische vindplaatsen. Daarbij is sprake van twee opeenvolgende stappen: de stap van waardering en de stap van selectie. In de eerste stap wordt op basis van een reeks van criteria als zichtbaarheid, herinneringswaarde, gaafheid, conservering, context, informatiewaarde, zeldzaamheid en representativiteit vastgesteld welke wetenschappelijke- en welke belevingswaarde een archeologische vindplaats heeft. In de tweede stap wordt op basis van normen beslist of een vindplaats daadwerkelijk voor behoud ter plekke of voor destructief veldonderzoek in aanmerking komt (vastgelegd in het zogeheten selectiebesluit). Bij de vaststelling van deze normen is sprake van een combinatie van overwegingen, van maatschappelijke, politiekbeleidsmatige en financiële aard. In de eerste stap van waardering speelt een nationale of lokale onderzoeksagenda een belangrijke rol, in de tweede stap van selectie nadrukkelijk niet. Het is gangbaar dat de waardering van een vindplaats gebeurt op basis van expert judgement. De verschillende vormen van onderzoeksagenda's proberen hier verandering in te brengen doordat in de verschillende hoofdstukken uitspraken worden gedaan over de zeldzaamheid van vindplaatsen, over de stand van kennis (en daarmee over de informatiewaarde) en over de gemiddelde conservering en gaafheid van vindplaatsen.

Het systeem van kwaliteitszorg voorziet veelal nog niet in actuele onderzoeksvragen die bij de verschillende vormen van gravend onderzoek het uitgangspunt zouden moeten zijn. Gelet op het publieke belang en de investering van publieke en private middelen zijn expliciete kaders nodig. Het is hierin dat de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) en de Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Hattem (LOaAH) voorzien.

De Nationale Onderzoeksagenda Archeologie is in 2006-2007 onder auspiciën van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) opgezet om op nationaal niveau de samenhang te bevorderen in de doelen en de prioriteiten van het archeologische onderzoek. In deze onderzoeksagenda wordt een concrete omschrijving gegeven van de vigerende vragen van het archeologisch onderzoek. 'Nationaal' betekent in dit verband nadrukkelijk niet dat de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie alleen betrekking heeft op archeologische waarden die van nationale (of internationale) waarde zijn. De Nationale Onderzoeksagenda Archeologie is bedoeld als onderzoeksagenda voor het gehele Nederlandse grondgebied (incl. de Nederlandse wateren), voor alle archeologische verschijningsvormen en het gehele verleden,

van de eerste menselijke occupatie van Nederland, zo'n 250.000 à 350.000 jaar geleden, tot omstreeks 1950 na Chr. De LOaAH is deels een lokale vertaling van de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie maar is meer specifiek gericht op het gebied binnen de gemeentegrenzen. De LOaAH is de inhoudelijke grondslag voor het archeologiebeleid in de gemeente Hattem en de opgestelde Archeologische Waarderingskaart Hattem en bevat 19 specifieke onderzoeksthema's. De LOaAH is als bijlage 2 onderdeel van het archeologiebeleid in de gemeente Hattem

4.2 Verankering van de archeologie in plan en bouwproces

4.2.1 Bestemmingsplan

Rekening houden

In nieuw vast te stellen bestemmingsplannen moet rekening worden gehouden met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten archeologische waarden. In elk nieuw bestemmingsplan zal daarom een archeologische paragraaf opgenomen dienen te worden. Archeologieparagraaf

De archeologieparagraaf bevat de archeologische structuur van het gebied waarbij de waardering conform de Archeologische Waarderingskaart Hattem wordt opgenomen. Gebieden die volgens deze kaart een vondstkans van 50% of meer hebben worden beschreven. Tevens krijgen deze gebieden de dubbelbestemming 'Archeologisch waardevol gebied'. Deze dubbelbestemming voorziet in gebruiksvoorschriften, een vrijstellingsmogelijkheid van de gebruiksvoorschriften en een strafbepaling alsmede de verankering van aanlegvergunning- en bouwvergunningvoorschriften conform artikel 39 en 40 van de Wamz.

Tenzij

Deze aanlegvergunning- en bouwvergunningvoorschriften zijn niet van toepassing indien de bodem tot een zekere diepte en binnen een bepaalde oppervlakte wordt verstoord. De bepaling van deze 'verstoringgrens' is afhankelijk van het gebied. Daarbij is rekening gehouden met de mogelijkheid om archeologische informatie op een verantwoorde wijze te kunnen onderzoeken. Tevens wordt voorkomen dat onnodige lasten ontstaan voor zowel een verstoorder als voor de gemeente. Als standaard geldt als ondergrens een oppervlakte van 100 m² en een diepte van 0,5 meter -mv. Dit betekent dat geen archeologische voorschriften van toepassing zijn op bodemverstoringen met een oppervlakte kleiner dan 100 m² en een diepte kleiner dan 0,5 meter. In de historische binnenstad geldt een oppervlakte van 30 m² en een diepte van 0,5 meter.

Nieuwe Wet op de ruimtelijke ordening

De Wet op de Ruimtelijke Ordening is inmiddels herzien. De nieuwe Wro is in werking getreden. In de nieuwe Wro zijn onder meer de vaststellingsprocedures gewijzigd. Zo is niet langer sprake van goedkeuring van het plan door de provincie. Verder worden bestemmingsplannen verplicht voor het grondgebied van de gehele gemeente. Deze plannen moeten binnen een periode van 10 jaar opnieuw worden vastgesteld. De nieuwe van de Wro

heeft geen directe gevolgen ten aanzien van de archeologische bescherming. De dubbelbestemming archeologisch waardevol gebied blijft ook in nieuwe bestemmingsplannen (of beheersverordeningen) een plaats houden. De huidige systematiek van dubbelbestemming was hierop al voorbereid. In de ontheffingen alsmede in de projectbesluiten blijft de archeologische waarde een onderdeel van de afwegingsgronden.

4.2.2 Ontheffingen en projectbesluiten

Rekening houden

Ook bij een ontheffing als bedoeld in de artikelen 3.6, eerste lid, onder c, 3.22 of 3.23 van de Wro of bij een projectbesluit als bedoeld in artikel 1.1, eerste lid, onder f, van die wet wordt rekening gehouden met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten archeologische waarden.⁵ Bij de toetsing wordt dezelfde systematiek als bij bestemmingsplannen toegepast. Het betreft dan bodemverstoringen activiteiten:

- in gebieden met volgens de Archeologische Waarderingskaart Hattem een vondstkans van 50% of meer;
- met een oppervlakte groter dan 100 m² (dan wel 30 m² in de historische binnenstad) en;
- met een diepte van meer dan 0,5 meter -mv.

Rapport en voorschriften

Indien wordt voldaan aan bovengenoemde randvoorwaarden dan vindt onderzoek naar de archeologische waarden plaats en kunnen voorschriften aan de ontheffing of aan het projectbesluit worden verbonden.

De aanvrager moet dan een rapport overleggen waaruit de specifieke waarden van het terrein blijkt door middel van een vooronderzoek. Aan de ontheffing of aan het projectbesluit kunnen dan de volgende voorschriften worden verbonden:

- de verplichting tot het treffen van technische maatregelen waardoor monumenten in de bodem kunnen worden behouden;
- de verplichting tot het doen van opgraving;
- de verplichting de activiteit die tot bodemverstoring leidt, te laten begeleiden⁶ door een deskundige op het terrein van de archeologische monumentenzorg die voldoet aan bij de vrijstelling te stellen kwalificaties.

Of er uiteindelijk voorschriften worden opgelegd is afhankelijk van het vooronderzoek. Indien geen archeologische waarden worden aangetroffen, kan het besluit zonder archeologische voorschriften worden genomen. Als wel archeologische waarden worden aangetroffen is het afhankelijk van de aanwezige archeologische waarden welke voorschriften (behoud, opgraving of begeleiding) worden opgelegd. De advisering en beoordeling worden op grond van de samenwerking met de gemeente Zwolle uitgevoerd door het team archeologie van die gemeente. Daarbij is onder meer de

LOaAH de grondslag. De advisering heeft een plaats in de vrijstellingsprocedure. Het advies wordt onderdeel van de onderbouwing en voorwaarden van het besluit.

4.2.3 Bouwvergunning en aanlegvergunning

Rekening houden

Indien in geval van de dubbelbestemming 'Archeologisch waardevol gebied' sprake is van een beoogde verstoring met een oppervlakte groter dan 100 m² (dan wel 30 m² binnen het beschermd stadsgezicht) en een diepte van meer dan 0,5 meter –mv dan heeft de gemeente twee instrumenten om er voor zorg te dragen dat daadwerkelijk rekening wordt gehouden met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten archeologische waarden. Indien sprake is van bouwen is dit instrument de (reguliere) bouwvergunning.⁷ Indien anders dan in geval van bouwen bodemverstoring plaatsvindt dan is het instrument de aanlegvergunning.⁸

Rapport en voorschriften

De systematiek zoals aangegeven onder 'onthefingen en projectbesluiten' is eveneens van toepassing op de aanvraag om een (reguliere) bouwvergunning en aanlegvergunning.

Het Besluit indieningsvereisten aanvraag bouwvergunning is zodanig gewijzigd dat het aanleveren van een rapport inzake de archeologische waarde is toegevoegd aan de gestelde vereisten.

In iedere (reguliere) bouwvergunning en aanlegvergunning kan de wettelijke meldingsplicht⁹ worden vermeld. 'Degene die anders dan bij het doen van opgravingen een zaak vindt waarvan hij weet dan wel redelijkerwijs moet vermoeden dat het een monument is, dient die zaak zo spoedig mogelijk te melden.

4.2.4 Sloopvergunning

Rekening houden

De historische binnenstad is van groot archeologisch belang. De binnenstad van Hattem is aangewezen tot beschermd stadsgezicht. In dit deel van de stad is veel bebouwing aanwezig. Archeologisch onderzoek zal hier dan ook regelmatig plaats vinden op plaatsen waar allereerst bestaande bebouwing moet worden gesloopt. Dit kan tot gevolg hebben dat bij het slopen (een groot deel van het) archeologisch erfgoed verloren gaat, bijvoorbeeld door 'diepslopen'. Archeologische voorwaarden aan een bouwvergunning hebben daarop geen invloed. Daarom is op grond van de Wamz, in geval van een sloopvergunning binnen het beschermd stadsgezicht, een zorgvuldige omgang met het archeologisch erfgoed mogelijk. De aanvrager moet dan een rapport overleggen waarin de archeologische waarde van de bodem onder het af te breken bouwwerk is vastgesteld. Verder worden aan een sloopvergunning in het belang van de archeologische monumentenzorg voorschriften verbonden over de wijze van slopen.

Qua systematiek wordt aangesloten bij de dubbelbestemming 'Archeologisch waardevol gebied' alsmede de beoogde verstoring met een oppervlakte groter dan 30 m² binnen het beschermd stadsgezicht en een diepte van meer dan 0,5 meter –mv.

Voorschriften

Of er uiteindelijk voorschriften worden opgelegd is afhankelijk van het vooronderzoek. Indien er geen archeologische waarden aanwezig lijken, kan de sloopvergunning zonder archeologische voorschriften worden verleend. Indien wel rekening moet worden

gehouden met archeologische waarden dan is het afhankelijk van de aanwezige archeologische waarden welke voorschriften (archeologisch onderzoek voorafgaand aan diepsloop, archeologische begeleiding e.d.) worden opgelegd. De advisering en beoordeling worden op grond van de samenwerking met de gemeente Zwolle uitgevoerd door het team archeologie van die gemeente. Daarbij vormt ondermeer de LOaAH de grondslag.

4.2.5 Erfgoedverordening

Op grond van artikel 38 van de Wamz heeft een gemeente de mogelijkheid om middels een verordening nadere regels te stellen. Deze regels hebben onder andere betrekking op de eisen aan een opgraving of kan gevallen vaststellen waarin kan worden afgezien van nader archeologisch onderzoek. De VNG ontwikkelt een modelverordening.

Het is niet nodig om een geheel nieuw verordeninginstrument in te stellen. De bestaande Monumentenverordening gemeente Hattem 2004 biedt reeds nu de mogelijkheid om een terrein aan te wijzen tot beschermd archeologisch monument. Nadere archeologiebepalingen worden dan ook geïntegreerd in deze reeds bestaande verordening.

Regie

Het is van groot belang dat wordt gewaarborgd dat de gemeente de wettelijke regietaak kan uitvoeren over het archeologisch onderzoek in de gemeente en de kwaliteit daarvan. Daartoe wordt in de Monumentenverordening het voorschrift opgenomen dat elk Programma van Eisen (PvE)¹⁰ vooraf moet worden goedgekeurd door burgemeester en wethouders. Een belangrijke eis aan het PvE is het formuleren van een juiste vraagstelling op basis van de gestelde kaders. Zodoende kan een PvE worden getoetst aan de LOaAH. Op dit onderwerp wordt in paragraaf 4.4.1 nader ingegaan.

Historische binnenstad

Veel archeologische vraagstukken hebben betrekking op de historische binnenstad. De ervaring leert dat de binnenstad van Hattem te maken heeft met specifieke archeologische problemen. In PvE's met betrekking tot de binnenstad van Hattem zal daarom altijd de voorwaarde worden opgenomen dat een archeologisch toezichthouder c.q. begeleider vanuit de gemeente bij het archeologisch onderzoek aanwezig moet zijn. Deze voorwaarde wordt daarom eveneens in de Monumentenverordening verankerd. Op dit onderwerp wordt in paragraaf 4.4.1 nader ingegaan.

Meldingsplicht

In de historische binnenstad kunnen direct onder het maaiveld al belangrijke archeologische sporen worden aangetroffen. Middels

de bestemmingsplanvoorschriften worden niet aan iedere verstoring voorschriften verbonden. Dit is het gevolg van de oppervlakte en diepte bepalingen. Daardoor kunnen kleinere maar archeologisch zeer waardevolle elementen, zoals (de inhoud van) een beerput, verloren gaan zonder dat documentatie plaatsvindt. Analoog aan artikel 53 van de Wamz wordt daarom een meldingsplicht, inclusief sanctie in de Monumentenverordening opgenomen. Eventuele (onderzoeks)kosten bij dergelijke kleine meldingsverstoringen komen niet voor rekening van de melder.

4.2.6 Planproces

Vooraan in het planproces

Ruimtelijke ingrepen kunnen plaatsvinden door verschillende initiatiefnemers zoals een projectontwikkelaar, een individuele burger of de gemeente Hattem. Met de Wamz is er een einde gekomen aan de min of meer vrijblijvende betekenis van de archeologie in het proces van voorbereiding en realisatie. Er dient vooraan in het planproces rekening te worden gehouden met de archeologische waarden.

Archeologisch proces

Binnen het archeologisch onderzoek zijn verschillende processtappen, conform de KNA, te onderscheiden die de archeologische waarden in beeld brengen.

Een bureauonderzoek wordt uitgevoerd aan de hand van bestaande bronnen over bekende of te verwachten archeologische waarden van een gebied. Daaruit ontstaat een bepaalde verwachting op basis waarvan een beslissing kan worden genomen over eventueel vervolgonderzoek. De Archeologische Verwachtingenkaart Hattem is opgesteld door middel van een bureauonderzoek.

Het Inventariserend Veldonderzoek (IVO) is gericht op het aanvullen en toetsen van het gespecificeerde verwachtingsmodel dat is gebaseerd op het bureauonderzoek. Het gaat hier om gebiedsgericht onderzoek op basis van een Programma van Eisen (PvE) dat uitgevoerd wordt middels waarnemingen in het veld. Hierbij wordt (extra) informatie verkregen over bekende of verwachte archeologische waarden binnen een onderzoeksgebied. Dit omvat de aanwezigheid, de aard, het karakter, de omvang, de datering, de gaafheid, de conservering en de relatieve kwaliteit van de archeologische waarden. Het resultaat is een rapport met een waardering en indien voorgeschreven in het PvE, een (selectie)advies aan de hand waarvan een (beleids)beslissing kan worden genomen.

Het IVO moet zo worden uitgevoerd dat het niet destructiever is dan noodzakelijk. De onderzoeksmethodes daarbij zijn het graven van proefsleuven of uitvoeren van grondboringen, indien nodig beide. Binnen een IVO is sprake van een verkennende, karterende en waarderende fase. Middels een dergelijke onderzoeksmethode worden de archeologische waarden op een zo efficiënt mogelijke wijze onderzocht.

Op basis van de verkregen informatie wordt een afweging gemaakt of vervolgstappen nodig zijn. Als er geen archeologische waarden worden aangetroffen wordt de bodem vrijgegeven.

Afhankelijk van de aanwezige waarden bestaan de vervolgstappen uit:

1. Fysieke bescherming: het behouden van archeologische vindplaatsen/waarden in situ. Het streven is het (verdere) verval van archeologische vindplaatsen tegen te gaan en aangebrachte schade, zo mogelijk, te herstellen;
2. Archeologische begeleiding: Beoogt inzicht te geven in de aan- of afwezigheid van archeologische waarden in het kader van niet-archeologische bodemverstorende activiteit;
3. Opgraving: het documenteren van gegevens en het veiligstellen van materiaal van vindplaatsen om daarmee informatie te behouden die van belang is voor kennisvorming over het verleden.

Projectproces

Binnen een planproces voor ruimtelijke projecten is over het algemeen een aantal projectfasen gedefinieerd. In een vroegtijdig stadium rekening houden met de archeologische waarden betekent dat de archeologische toetsing binnen deze fasen al vroegtijdig een onderdeel behoort te zijn. Daarmee is vooraan in het planproces inzichtelijk waar archeologische aspecten een rol kunnen spelen. Archeologische waarden maken dan van het begin af aan onderdeel uit van de ontwikkeling, net als bijvoorbeeld de verkeerskundige aspecten, milieuaspecten, groen/blauwe aspecten en monumentenaspecten. De waarden worden meegewogen bij het bepalen van (bouw)locaties en de concrete planinrichting. Afhankelijk van de afweging kan worden besloten op welke wijze moet worden omgegaan met de aanwezige archeologische waarden (behoud, opgraven). De aanwezigheid van archeologische sporen kan daarbij bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit en het besef van de historie. Visualisering van deze sporen maakt dit besef meer tastbaar en toegankelijk. Vroegtijdige bekendheid van de (archeologische) randvoorwaarden voorkomt vertragingen en aanpassingen in een later stadium van het planproces en zal daarmee uiteindelijk een kostenbesparend effect hebben.

'Pro-actief'

Archeologisch onderzoek is met de Wamz geen vrijblijvendheid meer. Indien bodemverstorende activiteiten plaatsvinden, moeten de gevolgen voor het bodemarchief in beeld worden gebracht. Indien behoud in situ van archeologisch waardevolle sporen niet mogelijk blijkt, is een opgraving noodzakelijk. Een opgraving vindt over het algemeen direct voorafgaand aan de realisatie van de ruimtelijke ingreep plaats. In de praktijk blijkt dat het archeologisch onderzoek met regelmaat onder (tijds)druk staat. Ondanks een gedegen vooronderzoek en voorbereiding kunnen onverwachte vondsten, weersinvloeden e.d. een uitloop van de werkzaamheden met zich meebrengen: een uitloop die planning-technisch problemen met zich meebrengt, archeologisch onderzoek inkort of voor een vertraging van bijvoorbeeld de geplande bouwactiviteiten, met dienaangaande kosten, zorgt.

Door een pro-actieve benadering kunnen dergelijke problemen in bepaalde gevallen worden voorkomen. Van een aantal ruimtelijke projecten is bekend dat deze zullen plaatsvinden of is de geplande uitvoeringsdatum ruim van te voren bekend. Daarbij kan

bijvoorbeeld worden gedacht aan de plannen 'Assenrade'. Door het archeologisch onderzoek in tijd naar voren te halen ontstaat een 'tijdsbuffer' waardoor de kwaliteit van het archeologisch onderzoek niet door tijdsdruk in gevaar komt en een betere werkspreiding plaatsvindt. Een dergelijke pro-actieve benadering komt zowel ten goede aan het project als aan het archeologisch onderzoek.

Dit instrument moet selectief worden ingezet, niet ieder project is hiervoor immers geschikt. Verder moet worden beoordeeld welke waardetoevoeging een pro-actieve benadering heeft ten opzichte van het archeologisch onderzoek en het totale project. De pro-actieve benadering zal daarom als instrument nader worden uitgewerkt.

4.3 Betaling: 'De veroorzaker betaalt'

4.3.1 De veroorzaker betaalt

De wetgever heeft gekozen voor het principe 'de veroorzaker betaalt'. De kosten voor het archeologisch onderzoek zijn, net als de kostentoe rekening in geval van planaanpassing als gevolg van welstandsadvies, bodemonderzoek e.d., in beginsel voor de veroorzaker van de verstoring van de bodem. De redelijkheid is daarbij gezocht in de voorzienbaarheid van het financiële risico. Het vroegtijdig uitvoeren van een archeologische toetsing geeft inzicht of archeologische waarden aanwezig zijn. Daardoor kunnen uiteindelijk kosten worden vermeden of beperkt.

4.3.2 Kosten

De kosten bestaan uit de kosten voor het archeologisch onderzoek, de kosten die voortvloeien uit de (archeologische) voorschriften die aan een vergunning of vrijstelling zijn verbonden en de kosten van de archeologische begeleiding. De kostentoe rekening eindigt met het aanleveren van de (geconserveerde) vondsten en de daarbij behorende documentatie en (minimaal) het basisrapport.

4.3.3 Veroorzaker

Er zijn verschillende vormen van veroorzaken. De vorm is afhankelijk van de regeling waaronder de bodemverstoring plaatsvindt.

m.e.r.

In het kader van de m.e.r. is archeologie reeds één van de onderzoeksaspecten. De initiatiefnemer die de m.e.r. dient uit te voeren is daarbij de veroorzaker. Indien maatregelen uit het oogpunt van milieubeheer (inclusief archeologie) noodzakelijk zijn, dan zijn deze maatregelen voor rekening van de initiatiefnemer.

Bouwen/werkzaamheden

Bij bouwen en anderszins uitvoeren van werkzaamheden in het kader van bestemmingsplannen of in het kader van vrijstellingen bestaat ten aanzien van de kostentoe rekening een onderverdeling in twee 'hoofdgroepen' verstoorders:

- kosten middels de gemeentelijke grondexploitatie
- kosten middels het beschermingsregime in het bestemmingsplan en vrijstellingen daarvan.

a. Grondexploitatie

De wijziging van de Wet ruimtelijke ordening inzake grondexploitatie (Grondexploitatiewet) biedt gemeenten een publiekrechtelijk instrumentarium voor kostenverhaal, verevening en locatie-eisen

bij particuliere grondexploitatie. Ook archeologisch onderzoek is onderdeel van de lijst van kosten die verhaald worden.

De kosten van archeologisch onderzoek, die conform het gestelde in het verdrag van Malta en aanverwante regelgeving voor rekening van de gemeente komen, zullen in de grondexploitatie van het betreffende project worden opgenomen. De kosten van eventuele archivering, opslag en tentoonstelling komen, net als bestuurskosten e.d. niet ten laste van de grondexploitatie.

b. Beschermingsregime

Bij de vaststelling van een bestemmingsplan dient rekening te worden gehouden met de mogelijke aanwezigheid van archeologische waarden en verwachtingen. Indien er sprake is van een archeologisch waardevol gebied¹¹ wordt in het bestemmingsplan een dubbelbestemming 'archeologisch waardevol gebied' bestemd. Op grond daarvan kunnen (archeologische) voorschriften aan een bouw- of aanlegvergunning worden verbonden. De aanvragers van dergelijke vergunningen kunnen daardoor als veroorzakers voor kosten ten behoeve van een waardestellend rapport of voor kosten op grond van vergunningsvoorschriften komen te staan. Een dergelijke toerekening kan eveneens plaatsvinden in geval van een sloopvergunning in het beschermd stadsgezicht en een ontheffing of projectbesluit op grond van de Wro. Ook de kosten verbonden aan een vergunning voor het verstoren van een wettelijk beschermd monument zijn voor rekening van de aanvrager van de vergunning.

Ontgronding

In geval van ontgrondingvergunningen heeft het bevoegd gezag – meestal de provincie – eveneens instrumenten om de archeologie op een goede wijze onderdeel van de vergunning te laten zijn. De kosten voor archeologisch vooronderzoek en technische maatregelen voor behoud in de bodem komen voor rekening van de aanvrager van de vergunning.

4.3.4 Grens kostentoe rekening

De kostentoe rekening is als een getrappt systeem ingesteld. Allereerst zijn de kosten voor de veroorzaker. Het kan echter voorkomen dat de kosten van archeologisch onderzoek zeer hoog zijn ten opzichte van de totale investeringslasten. Dergelijke 'excessieve meerkosten' zijn de grens van de kostentoe rekening. Daarbij wordt een zogeheten billijkheidssystematiek gehanteerd. De Wamz omschrijft dit als schade¹² die een aanvrager lijdt en die redelijkerwijs niet of niet geheel te zijner laste behoort te blijven. In dat geval kent de gemeente een naar billijkheid te bepalen schadevergoeding toe.

Deze billijkheid is afhankelijk van een aantal aspecten:

- de kenbaarheid van het risico;
- de voorzienbaarheid van het risico;

- de vermijdbaarheid van het risico;
- de redelijke verhouding van het archeologisch belang ten opzichte van de kosten;
- de redelijke verhouding tot het economisch voordeel dat met de bodemverstoring wordt verkregen;
- de redelijke verhouding tot de draagkracht van de veroorzaker.

Middels de Archeologische Waarderingskaart Hattem, gekoppeld aan nieuwe bestemmingsplannen, zijn de gebieden met een hoge archeologische verwachting kenbaar. Door de minimale oppervlakte- en dieptevrijstellingsmaat zijn de kleinschalige 'huis-tuin-en-keuken gevallen' vrij van archeologische voorschriften.

Indien wordt besloten om in gebieden met een hoge archeologische verwachting ontwikkelingen te laten plaatsvinden, leidt vroegtijdig archeologisch vooronderzoek tot voorzienbaarheid ten aanzien van de aanwezige waarden. Dit kan leiden tot een afwijking om het risico te vermijden, bijvoorbeeld door plaanpassing of door af te zien van een ontwikkeling op de betreffende locatie. Daarbij geldt onder meer of het archeologisch/cultuurhistorisch belang van de waarden van een dermate belang zijn dat behoud in situ gerechtvaardigd is. Indien behoud in situ niet mogelijk is, vindt archeologisch onderzoek plaats.

De redelijke verhoudingen zoals genoemd in de laatste twee aandachtstreepjes zijn lastig te definiëren. De wetgever laat de beoordeling over aan het bestuursorgaan en uiteindelijk aan correctie door de rechter.

4.3.5 Billijkheidsgrens

Er zijn diverse waarborgen dat zowel een verstoorder als de gemeente Hattem niet onnodig met (te hoge) archeologische kosten worden geconfronteerd:

- kenbaarheid middels de Archeologische Waarderingskaart Hattem en een archeologieparagraaf in nieuwe bestemmingsplannen maakt vroegtijdig inzicht mogelijk;
- minimale oppervlakte en dieptemaat voor bodemverstoringen zonder archeologische verplichtingen, zoals vastgelegd in nieuwe bestemmingsplannen;
- de Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Hattem bevat de doelen en prioriteiten van het archeologisch onderzoek;
- archeologisch vooronderzoek in archeologisch waardevolle gebieden geeft inzicht in de in de grond aanwezige waarden en de wijze van behoud c.q. opgraving;

Als specificatie op de 'open' kostentoekekeningssystematiek in de Wamz kent de gemeente Hattem onder kosten die redelijkerwijs niet of niet geheel ten laste van de aanvrager behoren te blijven de volgende beleidsuitgangspunten. De gemeente Hattem stelt het principe 'de veroorzaker betaalt' centraal. De (redelijke) archeologische kosten zijn voor rekening van de veroorzaker van de bodemverstoring. Ten aanzien van burgers wordt per situatie onderzocht in hoeverre de kosten in een redelijke verhouding tot de bodemverstoring staan. Daarbij wordt o.a. gebruik gemaakt van de in paragraaf 4.3.4 genoemde billijkheidsaspecten. Mogelijke financiële gevolgen worden meegenomen in de lopende cyclus van een project.

4.4 Kwaliteit: 'Het belang en de regie'

4.4.1 Kwaliteitszorg

Het bodemarchief kan in geval van verstoring slechts éénmaal worden onderzocht. Daarna is het vernietigd en levert het geen belangrijke archeologische informatie meer op. Het is daarom van ongekend belang dat de (wetenschappelijke) kwaliteit van archeologische werkzaamheden hoog is. Deze kwaliteitszorg wordt verkregen door middel van verschillende kwaliteitsimpulsen. De belangrijkste worden in het navolgende aangeduid.

Opgravingvergunning

Om opgravingen te kunnen verrichten is een opgravingvergunning van het rijk nodig. De restrictie dat dergelijke opgravingvergunningen slechts aan een rijksdienst, een instelling voor wetenschappelijk onderwijs of een gemeente kan worden verleend is met het interimbeleid 'opgerekt' en met de Wamz vervallen. De vergunning wordt slechts verleend als de aanvrager aantoonbaar bekwaam te zijn tot het doen van opgravingen. Deze bekwaamheidseis wordt nader uitgewerkt in het zogeheten 'Besluit archeologische monumentenzorg'.

De Nederlandse Vereniging van Archeologen werkt aan de totstandkoming van een beroepsregister. Tevens wordt binnen de beroepsgroep gewerkt aan een erkenningsregeling voor archeologische uitvoerders.

De Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA)

Vanuit de beroepsgroep is de KNA opgesteld. De huidige KNA 3.1 omvat alle eisen waaraan archeologisch onderzoek en het beheer van archeologisch vondst- en documentatiemateriaal minimaal moet voldoen.

In de KNA is omschreven welke handelingen tenminste moeten worden uitgevoerd om van basiskwaliteit te kunnen spreken. De processtappen (en eventueel bijbehorende specificaties) zoals vastgelegd in de KNA vormen een absolute minimumeis.

De Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) en de Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Hattem (LOaAH)

De NOaA is opgezet om op nationaal niveau de samenhang te bevorderen in de doelen en de prioriteiten van het archeologische onderzoek. De LOaAH is deels de lokale vertaling van de NOaA en is meer specifiek gericht op het Hattumse gemeentebied. Hierop is in paragraaf 4.1.5 reeds ingegaan.

Erfgoedinspectie

De Erfgoedinspectie houdt op nationaal niveau toezicht op een groot deel van het Nederlands erfgoed. De sector Archeologie houdt toezicht op de naleving van de Monumentenwet 1988 bij archeologische opgravingen en bij het omgaan met vondsten en wettelijk beschermde archeologische monumenten. Verder ziet de sector toe of opgravingen geschieden volgens de in de beroepsgroep geldende normen en of onderzoeksrapporten en andere opgravingdocumentatie voldoen aan de kwaliteitseisen. Ten slotte informeert de sector de staatssecretaris van Cultuur en Media over knelpunten in de gang van zaken binnen het archeologisch vakgebied.

Gemeente

De primaire verantwoordelijkheid voor de bescherming van archeologische waarden ligt met de Wamz bij de gemeente. Naast de in de paragrafen 4.1, 4.2 en 4.3 aangegeven kenbaarheids-, verankerings- en betalingsdoelstellingen gelden de volgende kwaliteitsdoelen:

Onderzoek en uitwerking

Met de liberalisering van de archeologiemarkt hebben (externe) partijen de vrijheid om voor archeologisch onderzoek bijvoorbeeld te kiezen voor archeologische bedrijven. De gemeente Hattem kiest er voor het onderzoek op haar eigen terreinen in eigen beheer uit te voeren. Zij is hiervoor een samenwerkingsovereenkomst aangegaan met de gemeente Zwolle waarbij gebruik gemaakt wordt van de archeologische dienst van die gemeente. Het team archeologie Zwolle is daartoe geëquipeerd en heeft een grote kennis van het archeologisch erfgoed in de regio. Dit waarborgt enerzijds de vereiste diepgang in het onderzoek. Anderzijds kunnen de uitkomsten van een onderzoek beter in het grotere geheel van de Hattemse geschiedenis worden geplaatst. Deze brede interpretatie van gegevens en het leggen van dwarsverbanden (synthese) met andere opgravingresultaten levert een meerwaarde op in de geschiedschrijving van stad en gemeente. Verder kunnen de daarvoor in aanmerking komende onderzoeken op een publieksgerichte wijze beschikbaar worden gesteld. Daarnaast wil de gemeente Hattem de inzet van vrijwilligers in het gehele proces stimuleren en ondersteunen.

Archeologische begeleiding

Archeologisch erfgoed bevindt zich onder de grond en is over het algemeen niet direct zichtbaar. Dit is een wezenlijk verschil met bijvoorbeeld de zichtbare gebouwde monumenten die de gemeente Hattem rijk is. Het archeologisch erfgoed vertegenwoordigt echter een grote waarde en betekenis. Om de verantwoordelijkheid voor een zorgvuldige omgang met deze waarden zeker te stellen, kiest de gemeente Hattem voor de archeologisch toezichthouder c.q. begeleider. Dit is een archeoloog van de gemeente Zwolle, die zorg draagt voor een goede begeleiding van archeologisch onderzoek en synthese van de onderzoeksresultaten uit onderzoeken binnen de gemeente Hattem. Archeologische onderzoeken in Hattem houden verband met specifieke archeologische (wetenschappelijke) belangen en vraagstellingen op grond van de LOaAH. Op basis daarvan wordt de voorwaarde in een PvE opgenomen dat een archeologisch toezichthouder vanuit de gemeente bij het archeologisch onderzoek betrokken dient te zijn. Eventueel benodigde handhaving geschiedt conform het reguliere traject. De kosten ten aanzien van de archeologisch toezichthouder c.q. begeleider vormen een onderdeel van de onderzoekskosten.

Programma van Eisen

Het Programma van Eisen (PvE) is het instrument dat de voorwaarden en eisen inhoudt ten aanzien van uit te voeren archeologisch onderzoek. Het PvE formuleert de inhoudelijke vraagstelling (wat er moet worden onderzocht) en geeft daarnaast aanwijzingen voor praktische uitvoering (hoe het moet worden onderzocht) of stelt aanvullende eisen aan degenen die het onderzoek uitvoeren. Zoals in paragraaf 4.2.5 is aangegeven, dient ieder PvE vooraf ter goed-

keuring aan burgemeester en wethouders te worden voorgelegd.

De kaders voor de beoordeling van een PvE bestaan daarbij onder meer uit de volgende onderdelen:

- een PvE voldoet aan de minimum eisen conform de KNA;
- een PvE voldoet aan de vraagstelling op grond van de LOaAH;
- aan een opgravingsteam wordt, op basis van de vraagstelling van de LOaAH, een door de gemeente aangewezen deskundige van de lokale situatie, voor rekening van de (externe) partij, toegevoegd;
- archeologisch onderzoek wordt slechts verricht door erkende archeologische instellingen;
- gedurende de werkzaamheden wordt toezicht gehouden op de uitvoering en vindt, indien noodzakelijk, bijsturing plaats teneinde de kwaliteit van het archeologisch onderzoek te waarborgen.

Met deze kaders wordt zeker gesteld dat archeologisch onderzoek op een verantwoorde wijze wordt uitgevoerd.

4.4.2 Etaleren

Zichtbare archeologie

Veel Hattemers, maar ook toeristen, zijn geïnteresseerd in de geschiedenis van de stad en de gemeente. Een opgraving kan steevast rekenen op publieke belangstelling. De functie van de archeologie geldt dan ook als een belangrijke bijdrage aan het cultuurhistorisch besef. Dit besef wordt versterkt door archeologische activiteiten en door de resultaten van onderzoek zichtbaar te maken voor het publiek.

Publicatie en publieksvoorlichting

Door middel van publicaties en publieksvoorlichting worden de resultaten van onderzoeken bekend gemaakt. Daartoe bestaan verschillende communicatievormen.

- Van iedere opgraving worden (deel)rapporten opgesteld die met regelmaat verschijnen.
- Van bijzondere opgravingen zijn de uitkomsten in boekvorm uitgebracht. Dit betreft bijvoorbeeld 'Opkomst en Ondergang van de Dikke Tinne'.
- De website van de gemeente Hattem kan op een meer uitgebreide wijze worden benut ten aanzien van de archeologische informatieoverdracht. Hiertoe kan de website worden uitgebreid met archeologische informatie.

Ruimtelijke zichtbaarheid

Het archeologisch erfgoed is in de bodem aanwezig en daarmee in principe onzichtbaar voor het publiek. Naast de hierboven beschreven publieksvoorlichting vormen kunnen archeologische vondsten ook ruimtelijk zichtbaar en beleefbaar worden gemaakt. Door middel van aangebrachte verwijzingen wordt op een directe en laagdrempelige wijze het historisch besef versterkt. De geschiedenis ligt daarmee letterlijk op straat, voor Hattemers maar ook voor toeristen. Voor een dergelijke visualisering bestaan diverse mogelijkheden. Één van de mogelijkheden is behoud en visualisatie van archeologische sporen in nieuwbouwlocaties. Ook andere mogelijkheden zoals verwijzingen in straatmateriaal, informatieborden, beeldmateriaal, een wandelroute, e.d. behoren tot de mogelijkheden om het archeologisch erfgoed te beleven. De ervaring leert dat dergelijke visualisaties

een positieve ruimtelijke belevingsmeerwaarde opleveren maar dat dit onderdeel vaak een sluitpost van een begroting vormt. Een actievere benadering is daarom wenselijk.

4.5 Middelen paragraaf

Structureel

De gemeente Hattem heeft sinds langere tijd haar verantwoordelijkheid op het gebied van archeologie genomen. De gewijzigde Monumentenwet 1988 maakt het echter noodzakelijk hier nog meer structuur aan te geven. Daartoe zijn structureel middelen beschikbaar op de begroting. Deze middelen omvatten hoofdzakelijk de apparaatskosten verbonden aan de generieke gemeentelijke archeologische taakstelling. De archeologische (onderzoeks) kosten worden voldaan door de veroorzaker van de bodemverstoring, bijvoorbeeld een (project)ontwikkelaar of omslag middels een grondexploitatie. Deze onderzoekskosten bestaan uit de kosten voor het archeologisch onderzoek, het basisrapport en de geconserveerde vondsten inclusief (basis)documentatie.

Generieke Taken

De generieke taakstelling omvat het beheren, onderzoeken en toegankelijk maken van het archeologisch erfgoed van de gemeente Hattem. Daaronder valt onder meer de analyse, onderzoek, uitwerking en restauratie van opgravings- en vondstgegevens alsmede het collectiebeheer van het depot. Met deze

taakstelling wordt een belangrijke bijdrage geleverd aan de geschiedschrijving van de stad en omgeving. Rapportages, publicaties, presentaties en exposities vanuit de positie als kennis- en informatiecentrum vormen een belangrijke bijdrage aan de belangstelling voor het erfgoed.

Vanuit de nieuwe taakstelling als 'bevoegd gezag' voert de gemeente o.a. de volgende taken uit:

- advisering inzake archeologische paragrafen in bestemmingsplannen;
- advisering en besluitvorming omtrent de noodzaak tot archeologisch onderzoek;
- selectiebesluiten per stap in het archeologisch proces: is er diepgaander onderzoek noodzakelijk of wordt een gebied 'vrijgegeven';
- zorgdragen voor aandacht voor het betrekken van onderzoeksresultaten als inspiratiebron bij planontwikkelingen;
- archeologische voorschriften aan vergunningen en vrijstellingen; beoordeling Programma's van Eisen;
- directievoering / begeleiding tijdens opgravingen;
- toetsing uitgevoerd onderzoek.

Het rijk heeft in het kader van de Wamz jaarlijks (vanaf 2008) middelen beschikbaar gesteld. Voor de vergoeding van archeologische kosten is via de algemene uitkering uit het gemeentefonds € 4.300,- (2009) voor Hattem opgenomen.

Noten

5. Artikel 41 Wamz
6. Archeologische begeleiding heeft tot doel om vondstmateriaal veilig te stellen en waarnemingen te documenteren zodat deze informatie behouden blijft voor de kennisvorming over het verleden
7. Artikel 40 Wamz
8. Artikel 39 Wamz
9. Artikel 52 Wamz
10. PvE.: of Plan van Aanpak
11. Gebieden met een hoge archeologische verwachting zijn de gebieden met een archeologische verwachting van 50%, 90% en 100%, zoals aangegeven op de Archeologische Verwachtingenkaart Hattem.
12. Ten gevolge van een weigering in het belang van de archeologische monumentenzorg of ten gevolge van voorschriften aan het besluit in het belang van archeologische monumentenzorg (artikel 42 Wamz).

5 Doelstellingen Archeologiebeleid

Het archeologisch erfgoed is van wezenlijk belang voor de kennis van de geschiedenis van de mensheid en in het bijzonder de gemeente Hattem.

De Monumentenwet 1988 bevatte een zekere bescherming van archeologische monumenten. Sinds het 'Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed' in 1992 op Malta werd ondertekend, wordt geleidelijk steeds meer 'in de geest van Malta' gehandeld. Dat wil zeggen dat wordt geprobeerd in de ruimtelijke ontwikkeling tijdig rekening te houden met de archeologische waarden.

Door middel van de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) is het Verdrag in de Nederlandse wetgeving geïmplementeerd. De wet kent gemeenten de sleutelrol toe in de bescherming van archeologische waarden in ruimtelijke processen (decentralisatie). Daartoe worden diverse mogelijkheden geboden. Archeologisch waardevolle gebieden moeten worden beschermd middels bestemmingsplannen. Dat betekent niet dat vervolgens niets meer mogelijk is. Er moet, net als bijvoorbeeld in geval van verkeerskundige aspecten, milieuaspecten, groen/blauwe aspecten en monumentenaspecten tijdig rekening worden gehouden met de archeologisch verwachtingen. Afhankelijk van diverse factoren (te verstoren oppervlakte, diepte, aangetroffen archeologische sporen) kunnen in de bouw-, sloop en aanlegvergunning of bij ruimtelijke ontheffingen en projectbesluiten op grond van de Wro uiteindelijk archeologische voorwaarden worden gesteld. De Wamz legt de (redelijke) kosten van archeologisch onderzoek bij de veroorzaker van de bodemverstoring.

Het doel en de strekking van de Wamz passen in de bredere context van de waardering voor de cultuurhistorie. De gemeente Hattem is reeds een heel eind op de goede (archeologische) weg. Zo heeft de gemeente een Archeologisch Waarderingskaart en wordt al sinds enkele jaren rekening gehouden met archeologische verwachtingswaarden. Ook is een structurele samenwerking met de gemeente Zwolle aangegaan op het gebied van archeologische kennis en inzet. Meer en meer wordt rekening gehouden met de factor archeologie.

Het gemeentelijk archeologiebeleid sluit daarop aan en omvat de volgende samengevatte uitgangspunten en beleidskeuzes:

Centrale thema:

'archeologische waarden waar nodig beschermen, zonder meer maatschappelijke lasten in het leven te roepen dan strikt noodzakelijk.'

Uitgangspunten:

1. De basis voor het ruimtelijk inzicht van de in de bodem te verwachten archeologische waarden is de Archeologische Verwachtingenkaart Hattem.
2. Vooraan in het planvormingsproces wordt tijdig rekening gehouden met het archeologisch erfgoed.
3. De gebieden die volgens de gemeentelijke Archeologische Waarderingskaart Hattem een grote vondstkans hebben (50% of meer) worden in bestemmingsplannen mede bestemd tot archeologisch waardevol gebied (dubbelbestemming).
4. De Lokale Onderzoeksagenda stuurt de vraagstelling. Slechts als behoud en beheer in de bodem (behoud in situ) niet mogelijk is, wordt het archeologisch bodemarchief middels opgraving onderzocht.
5. De veroorzaker betaalt.
6. De archeologische toetsing past in de (bestaande)
7. procedures van vergunningverlening.
8. Kwaliteitsverankering vindt plaats door samenwerking met de gemeente Zwolle.

Nadere uitwerking:

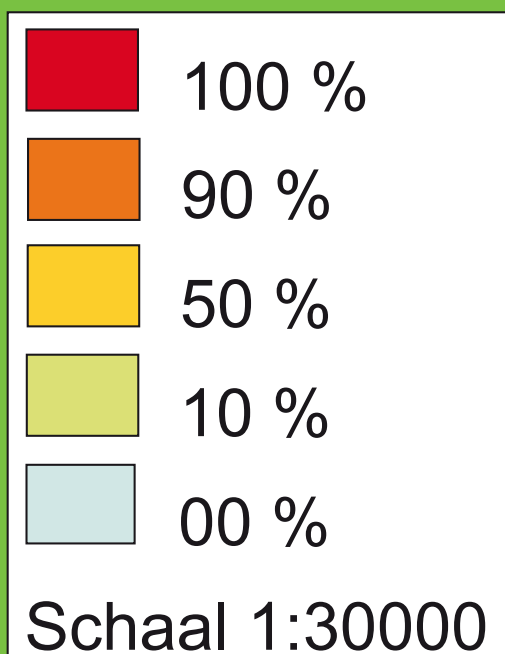
- a. Archeologisch onderzoek vindt plaats bij grotere bodemingrepen. Geen onderzoek vindt plaats in geval van bodemverstoringen met een oppervlakte kleiner dan 100 m² en een diepte van minder dan 0,5 meter. Uitzondering daarop is de historische binnenstad (beschermd stadsgezicht) waar een oppervlaktemaat van 30 m² geldt.
- b. In de historische binnenstad geldt bij elke ontgraving een meldingsplicht.
- c. Advisering en beoordeling omtrent de noodzaak tot archeologisch onderzoek en inzake voorschriften aan vergunning dan wel ontheffing/project besluit wordt uitgevoerd door samenwerking met de gemeente Zwolle.
- d. In de Monumentenverordening gemeente Hattem worden onder meer nadere regels gesteld omtrent de regiefunctie van de gemeente Hattem, de toevoeging van een archeologisch toezichthouder en de meldingsplicht.
- e. Waar mogelijk wordt getracht middels een

pro-actieve benadering archeologisch onderzoek in tijd ruim voor de start van ruimtelijke projecten te laten plaatsvinden.

- f. De gemeente Hattem stelt het principe 'de veroorzaker betaalt' centraal. De (redelijke) archeologische kosten zijn voor rekening van de veroorzaker van de bodemverstoring. Ten aanzien van burgers wordt per situatie onderzocht in hoeverre de kosten in een redelijke verhouding tot de bodemverstoring staan.
- g. De gemeente Hattem voert haar opgravingen in eigen beheer uit. Dat betekent dat de gemeente er voor kiest het onderzoek op haar eigen terreinen zelf uit te laten voeren. Hiervoor is de gemeente een samenwerking met de gemeente Zwolle aangegaan zodat gebruik kan worden gemaakt van de archeologische dienst van de gemeente Zwolle.
- h. De gemeente Hattem voert de regie: ieder Programma van Eisen dient vooraf ter goedkeuring aan burgemeester en wethouders te worden voorgelegd. Het toetsingskader bestaat onder meer uit:
 - een PvE voldoet aan de minimum eisen conform de KNA;
 - een PvE voldoet aan de vraagstelling op grond van de LOaAH;
 - aan een opgravingsteam wordt, op basis van de vraagstelling van de LOaAH, een door de gemeente aangewezen deskundige van de lokale situatie, voor rekening van de (externe) partij, toegevoegd;
 - archeologisch onderzoek wordt slechts verricht door erkende archeologische instellingen;
 - gedurende de werkzaamheden wordt toezicht gehouden op de uitvoering en vindt, indien noodzakelijk, bijsturing plaats teneinde de kwaliteit van het archeologisch onderzoek te waarborgen
- i. Het archeologisch erfgoed wordt middels publicaties en voorlichtingen uitgedragen. Daarnaast zal actief worden getracht archeologisch erfgoed middels visualisatie een ruimtelijke belevingswaarde te geven.

Bijlage 1 Archeologische Waarderingskaart Hattem

Teneinde de Archeologische Waarderingskaart Hattem leesbaar te houden is deze opgedeeld in diverse deelgebieden, corresponderend met kaart 1 tot en met 9. Per deelgebied is de waardering aangeven in het betreffende percentage. Tevens is voor de oriëntatie per deelgebied op een tweede kaart (a) de waardering gepositioneerd op de kadastrale kaart. De bijbehorende beschrijvingen zijn te omvangrijk om in de deze nota op te nemen. Deze zijn separaat in te zien.

Differentiaties in waarderungen

De archeologische verwachting is in de volgende percentages uitgedrukt:

0% archeologisch leeg, het gebied is geheel verstoord of reeds opgegraven.

10% de trefkans is laag, maar we weten het niet.

50% de trefkans is 1:2. Het betreft een gebied waar zeer waarschijnlijk archeologische resten zitten en archeologisch onderzoek is hier bij verstoring dan ook nodig.

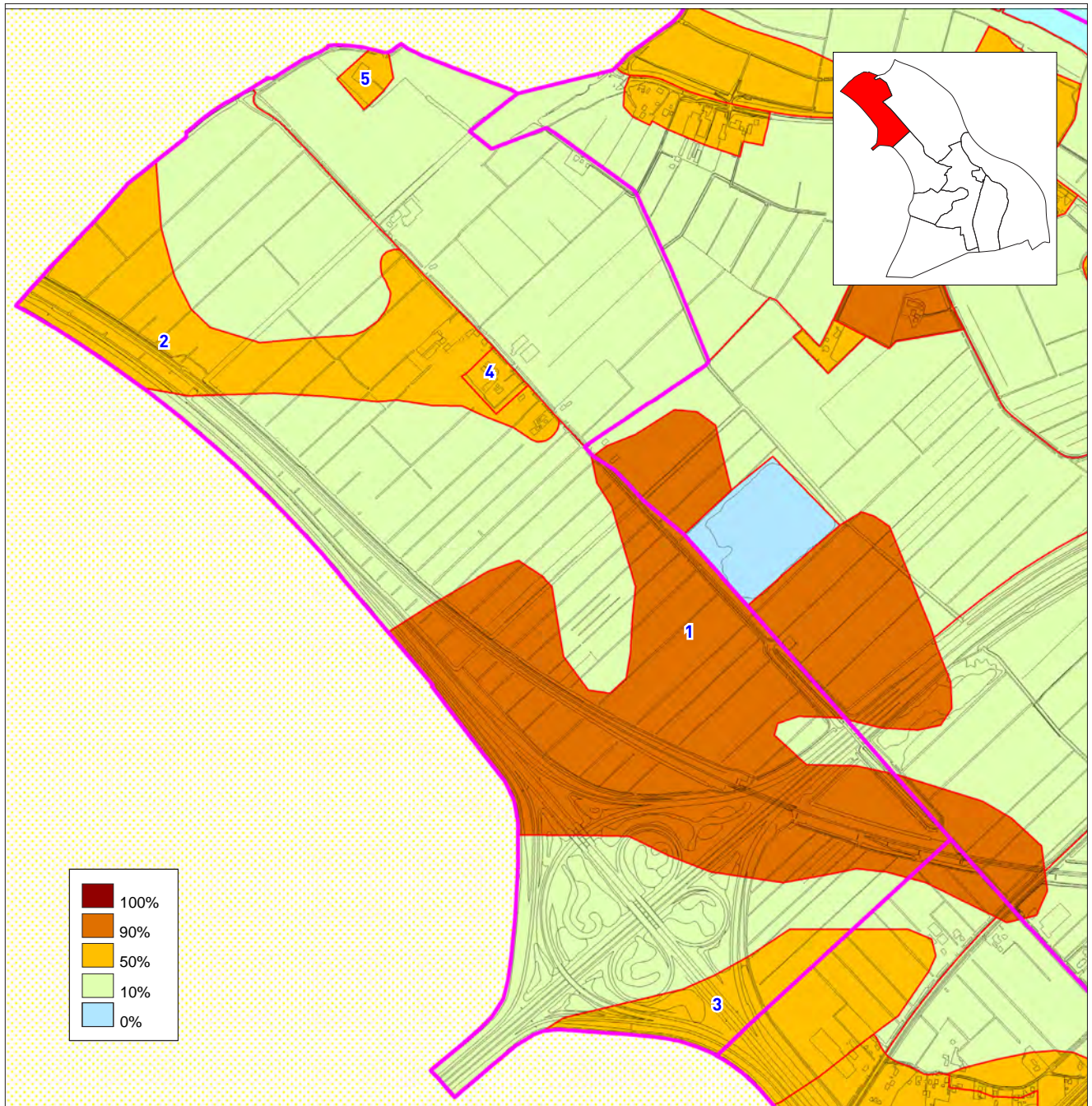
90% de trefkans is zeer hoog. Het betreft een zeer belangrijke site en een opgraving is noodzakelijk

100% de trefkans is 100%. Het is een archeologische toplocatie waarbij behoud in situ nagestreefd moet worden. Indien dat niet mogelijk is moet er altijd opgegraven worden.

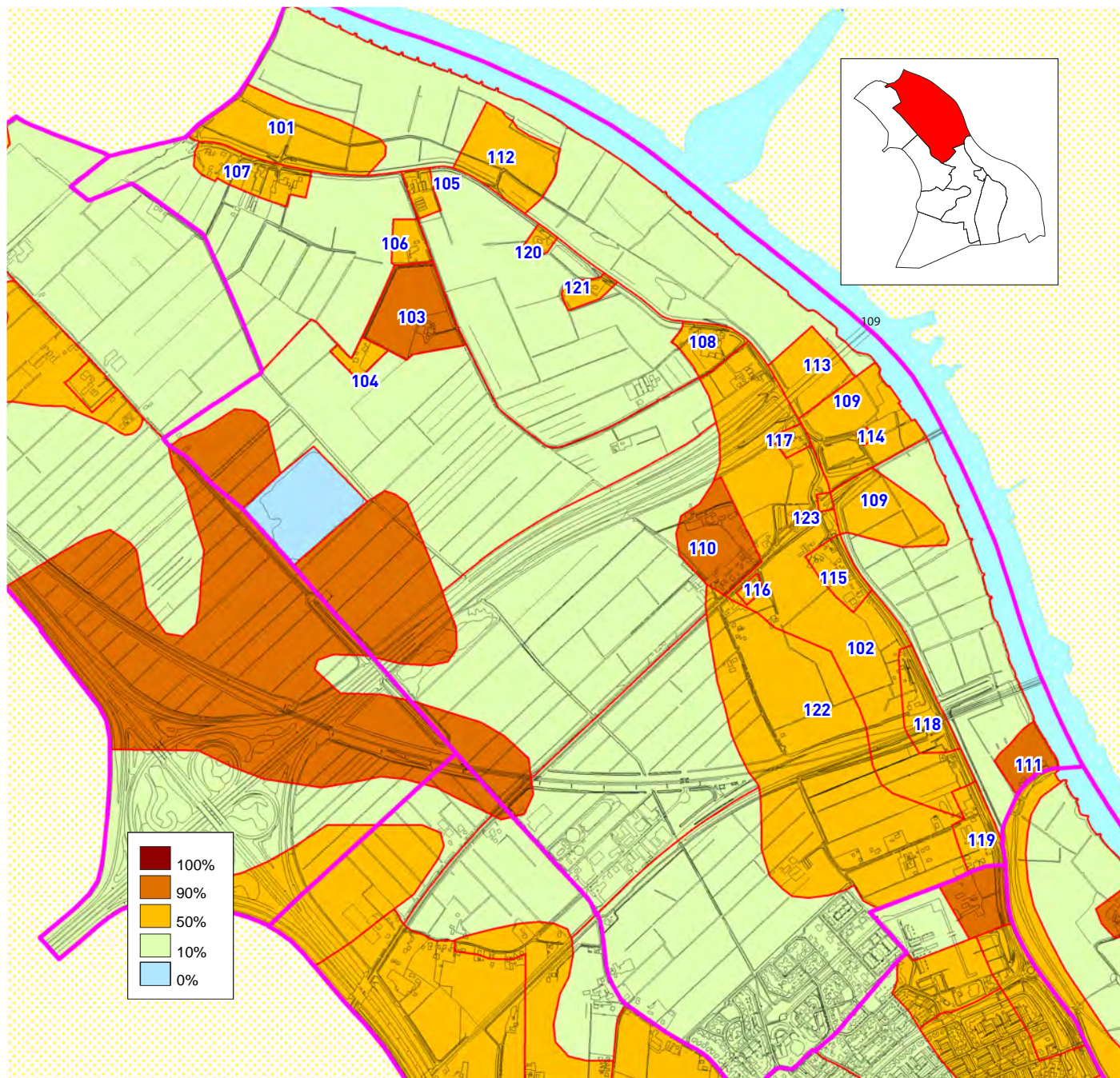
Indeling

De hoofdstructuur van de Archeologische Waarderingskaart Hattem wordt gevormd door de Kadastrale Kaart 1832. Hierbij is de hoofdstructuur van deze kaart, namelijk de indeling in wijken, overgenomen in de waarderingskaart. Hiervoor is gekozen omdat er een opmerkelijke relatie bestaat tussen moderne kadastrale kaarten en de kaart uit 1832. Ook is de link met het verleden op deze kaart nog eenvoudig te leggen door het ontbreken van grote ingrepen als ruilverkaveling of de stedelijke uitbreiding van Hattem na de Tweede Wereldoorlog. De Kadastrale Kaart heeft Hattem een indeling gegeven in negen wijken, acht in het landelijk gebied en de laatste bestaat uit het stedelijke centrum.

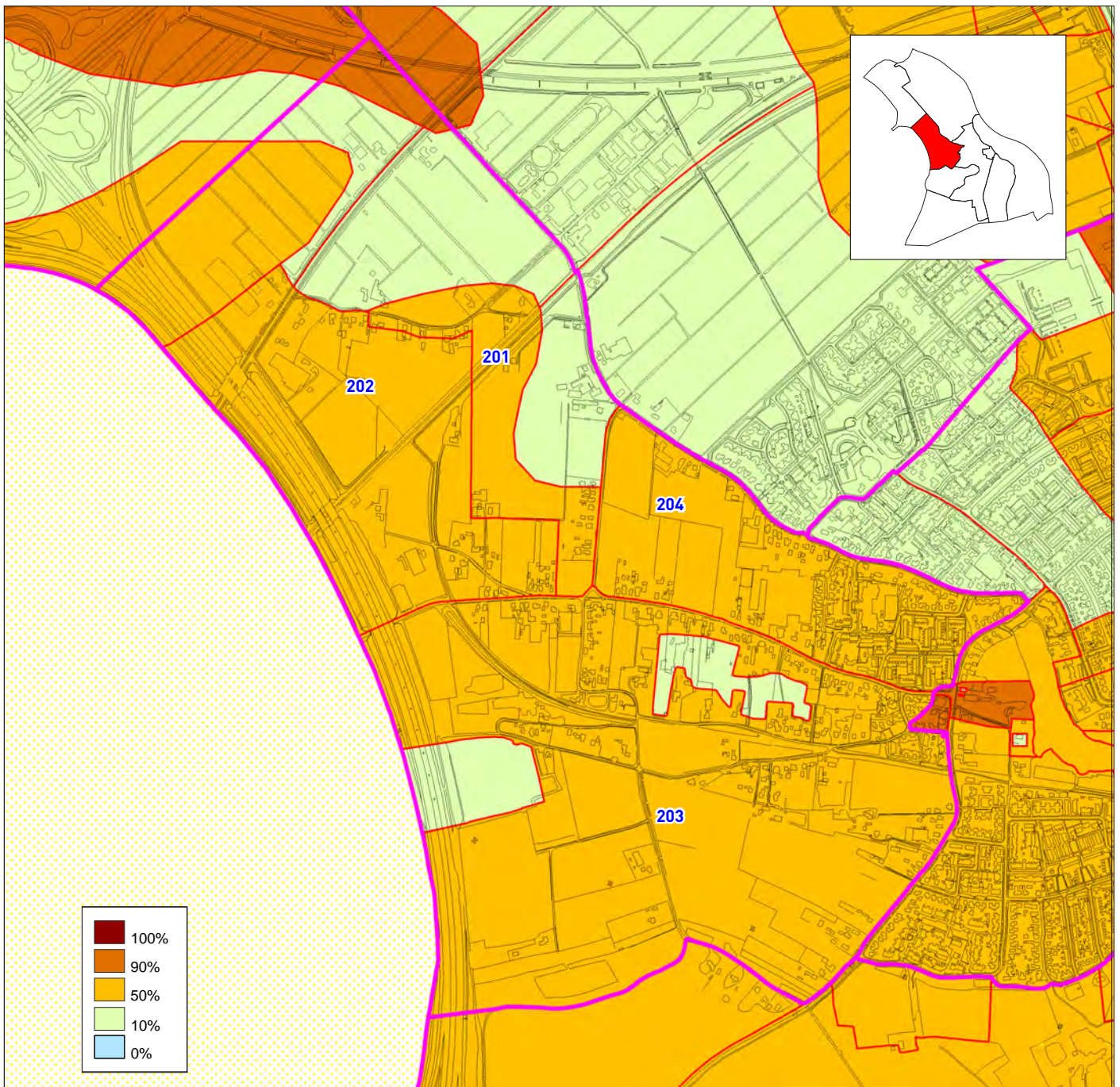
Deelgebied 1

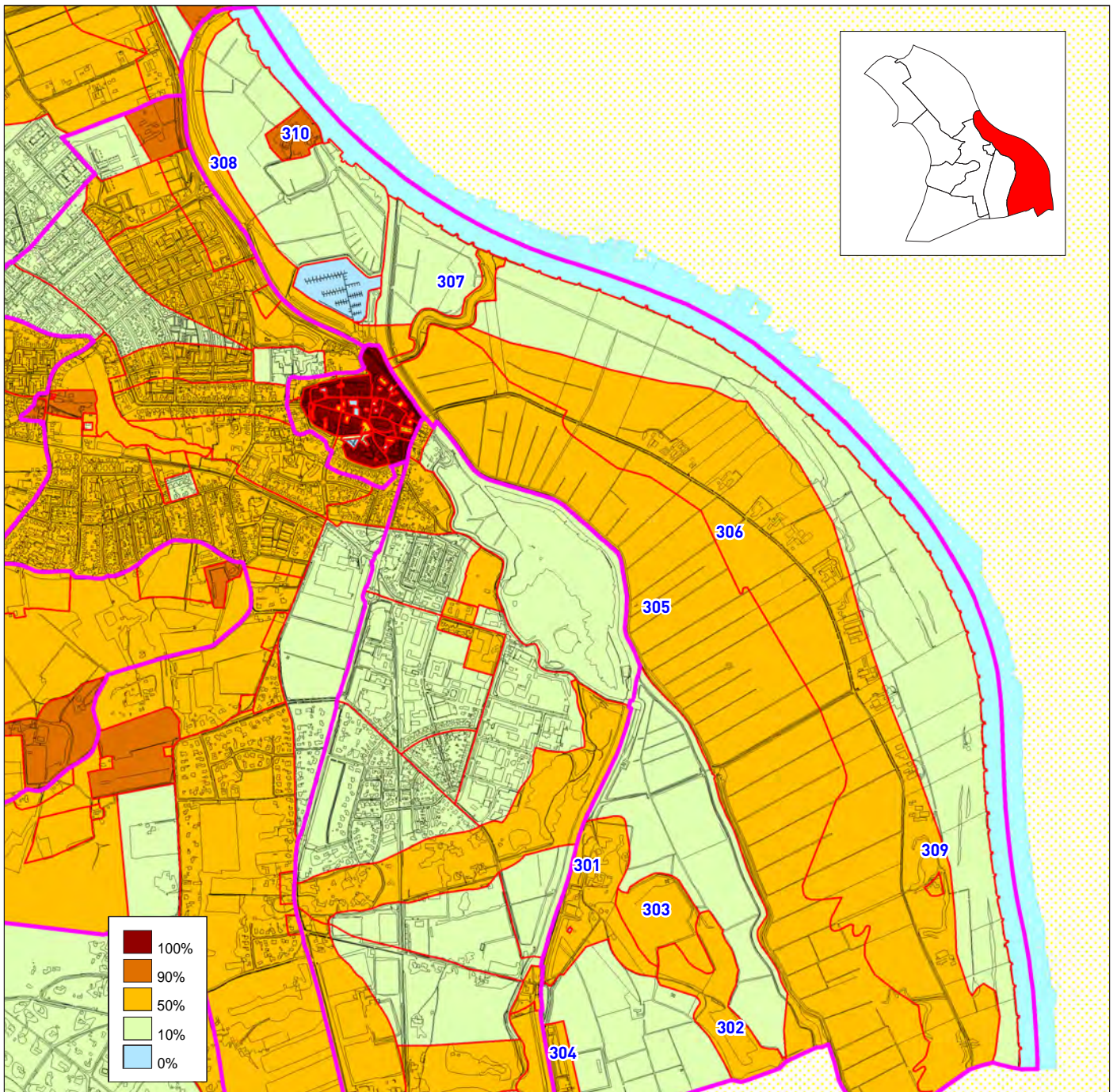
Deelgebied 2

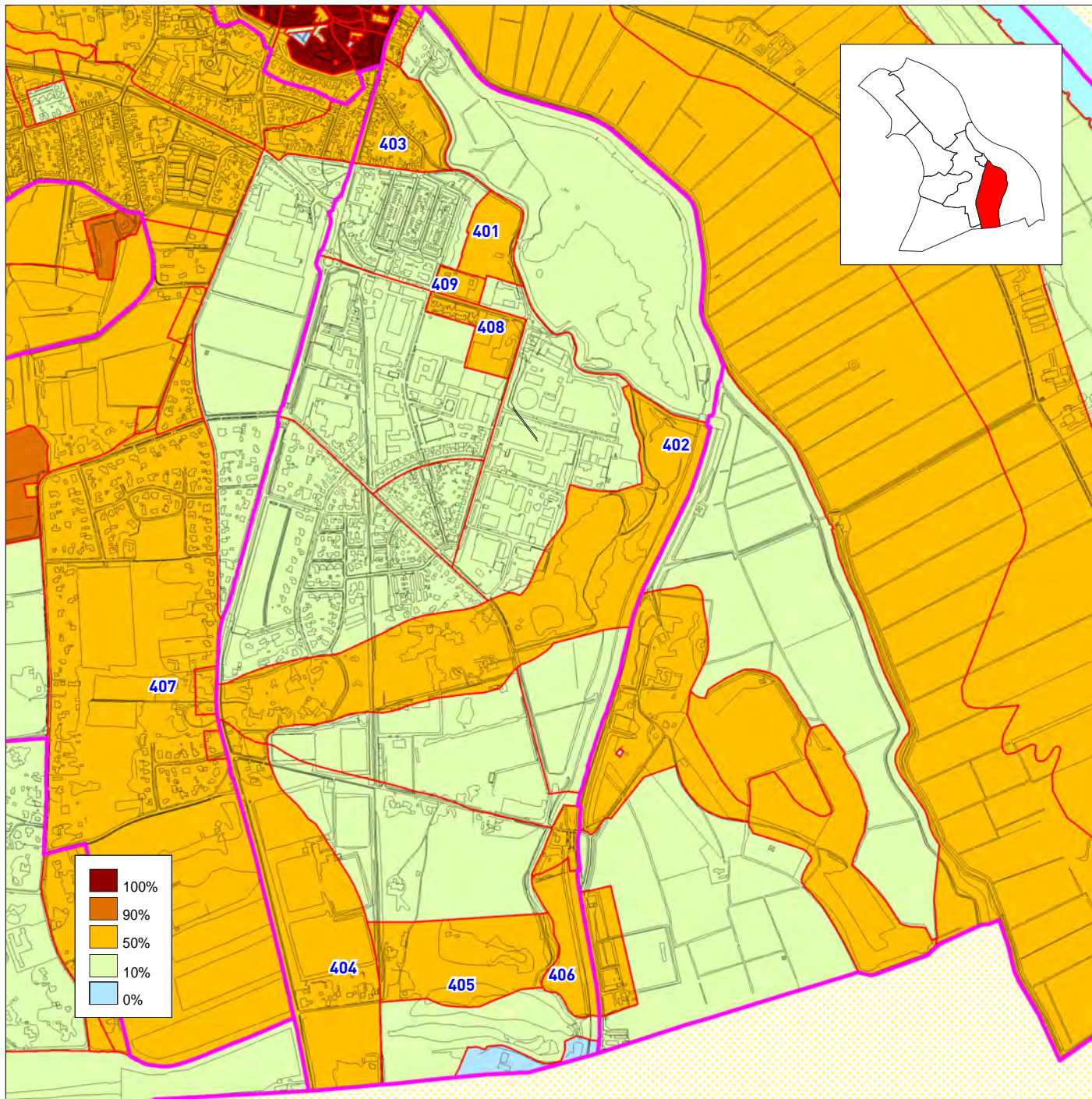
Deelgebied 3

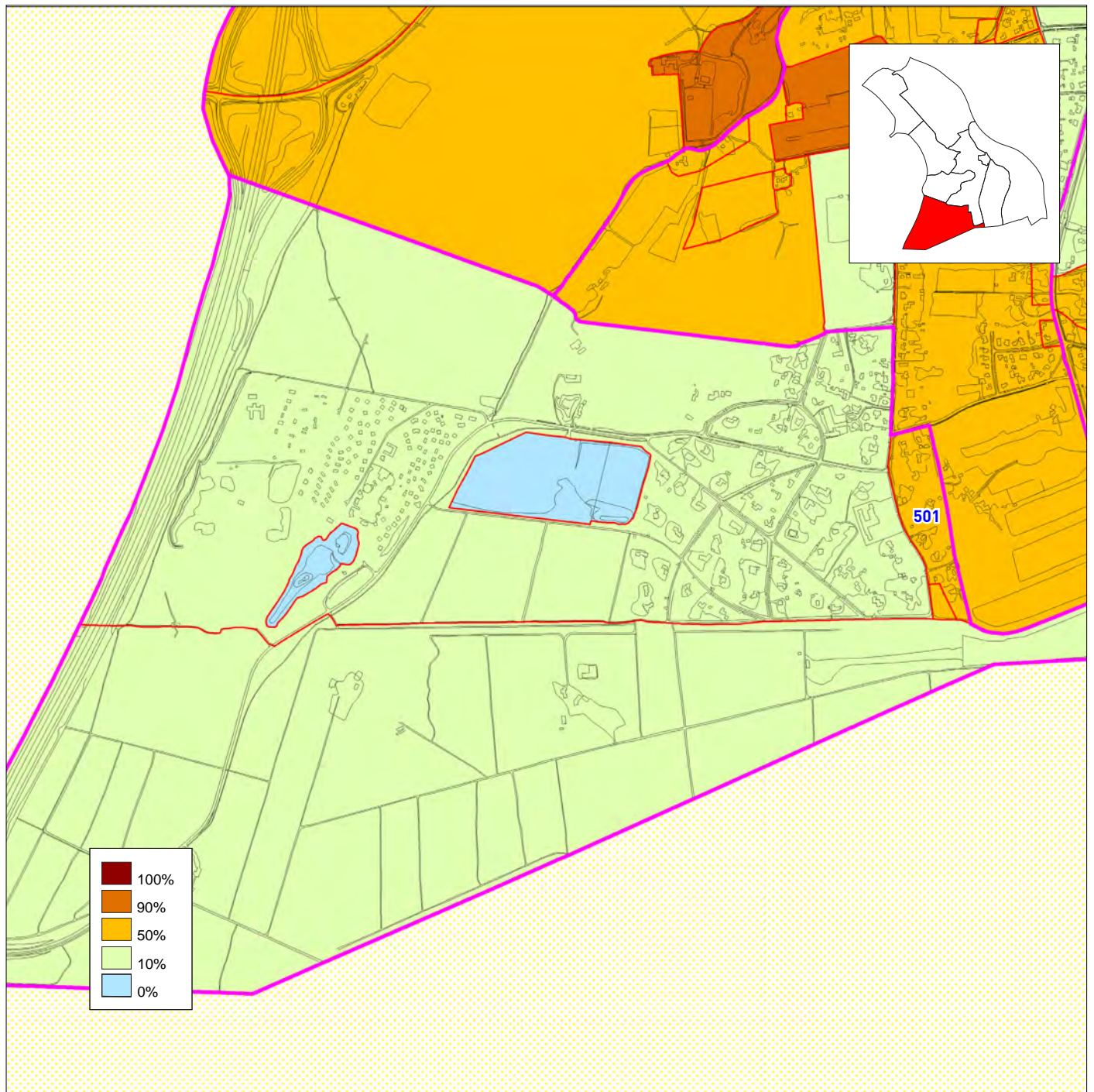
Deelgebied 4

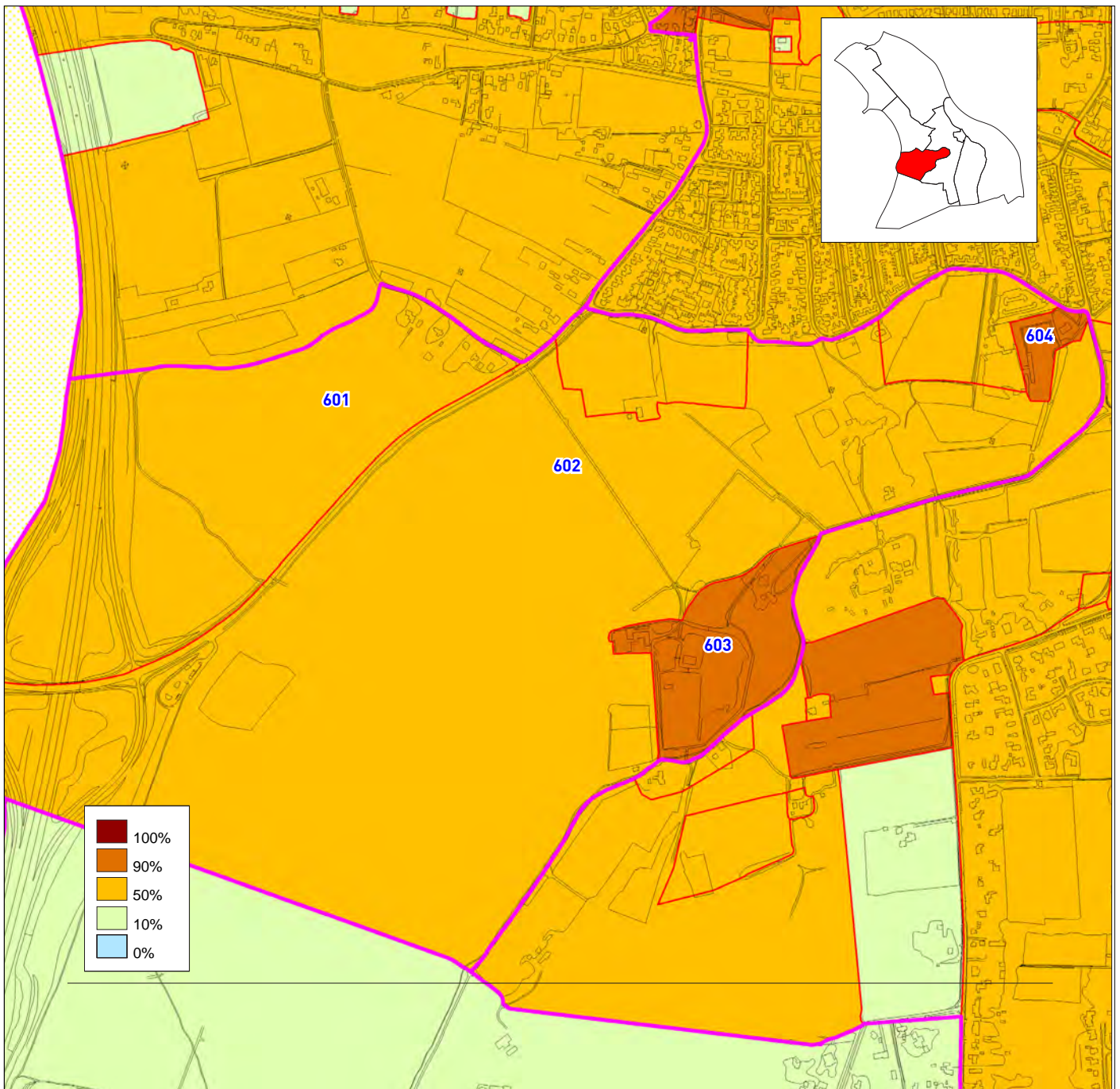
Deelgebied 5

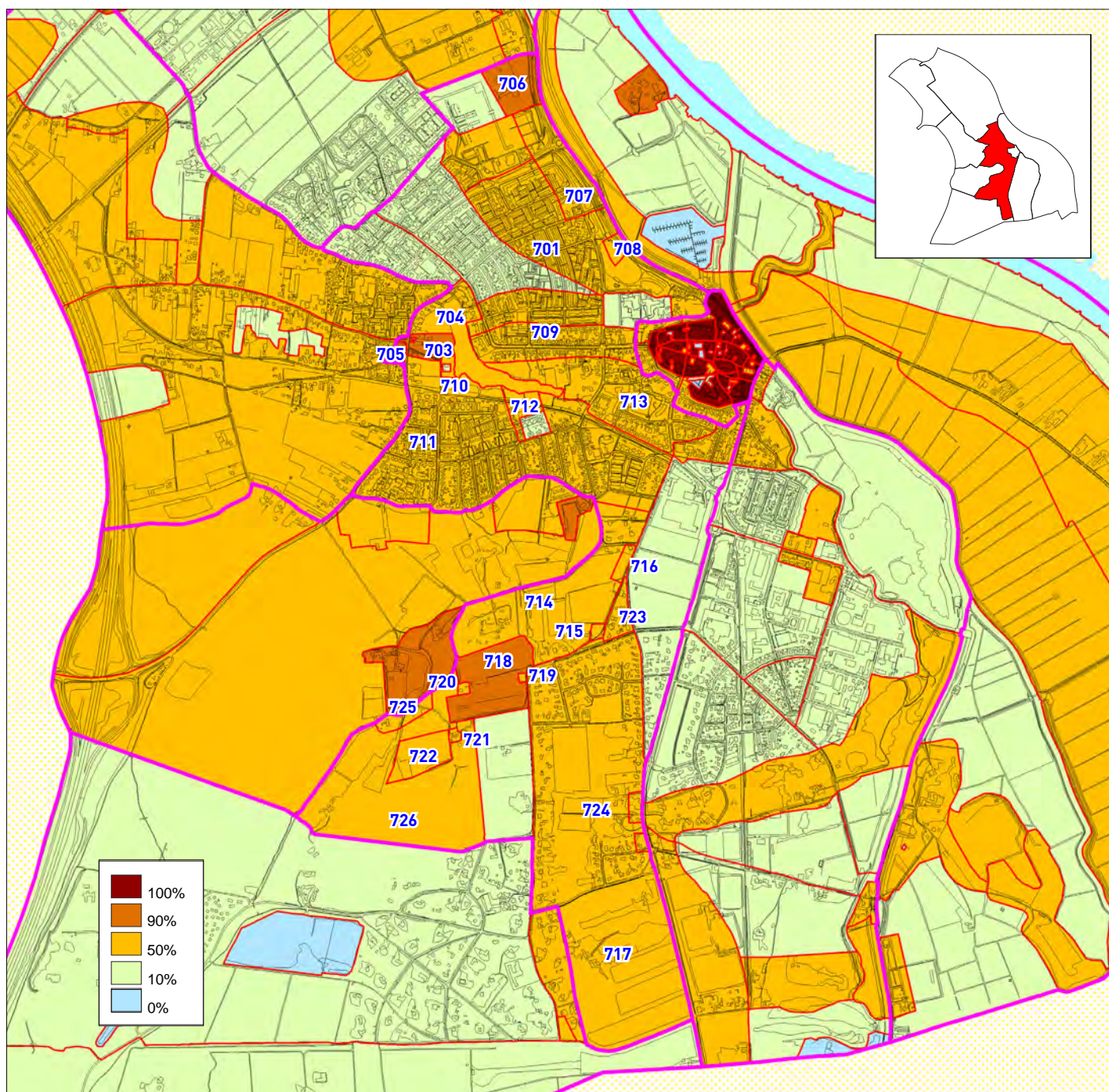
Deelgebied 6

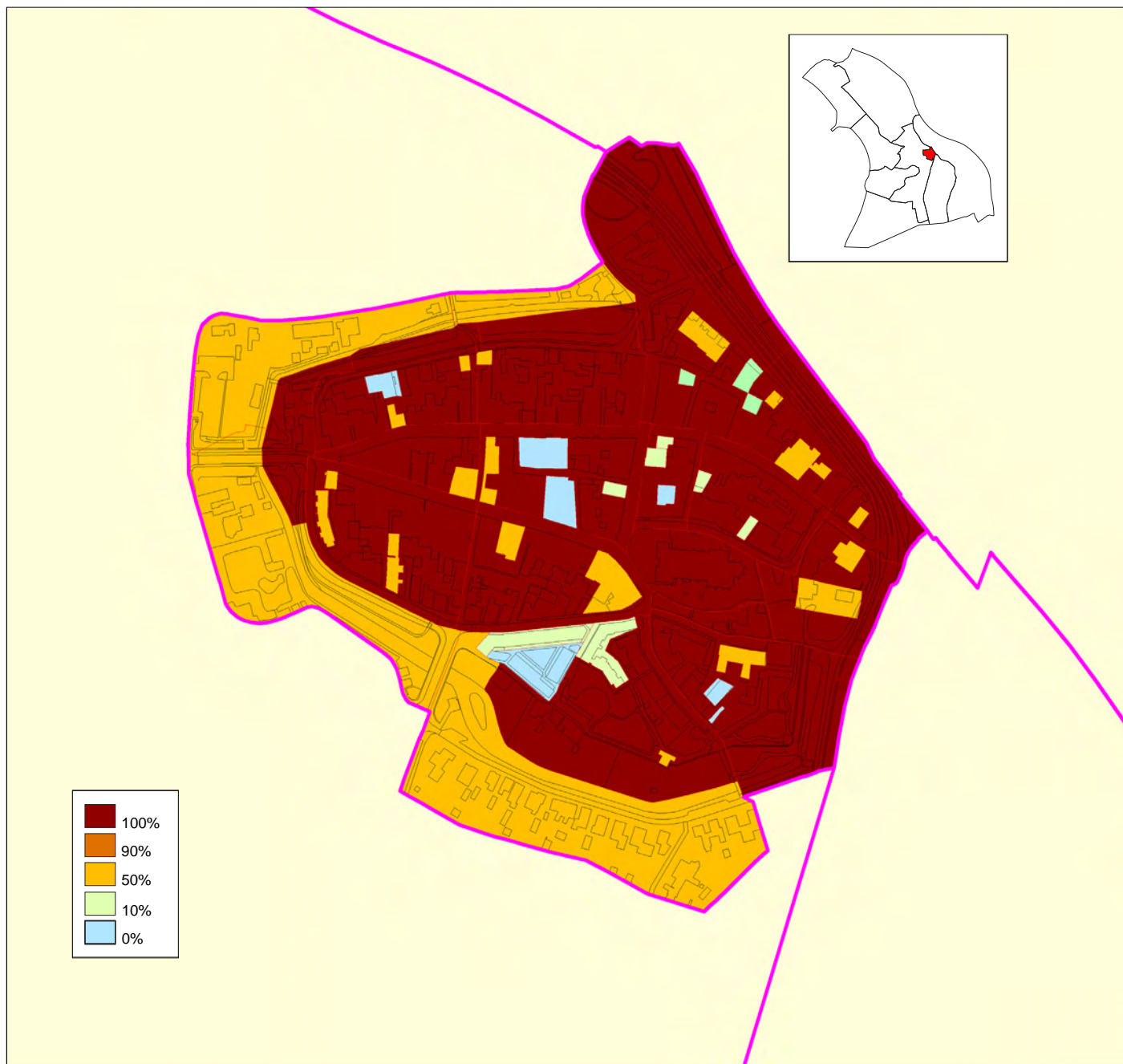
Deelgebied 7

Deelgebied 8

Deelgebied 9

Bijlage 2 De Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Hattem (LOaAH)

1. Inleiding

Bij de inwerkingtreding van de nieuwe wet op de Archeologische Monumentenzorg in het kader van het Verdrag van Malta zal er sterker dan voorheen een goed geformuleerd beleid moeten zijn voor de aanwijzing van archeologische gebieden en voor de onderbouwing van de voorwaarden die daaraan worden gesteld.

Bij het nemen van beslissingen over ruimtelijke ingrepen moeten ook beslissingen worden genomen over de omgang met archeologische vindplaatsen. Daarbij is sprake van twee opeenvolgende stappen: de stap van waardering en de stap van selectie. In de eerste stap wordt op basis van een reeks van criteria als zichtbaarheid, herinneringswaarde, gaafheid, conservering, context, informatiewaarde, zeldzaamheid en representativiteit vastgesteld welke wetenschappelijke- en welke belevingswaarde een archeologische vindplaats heeft. In de tweede stap wordt op basis van normen beslist of een vindplaats daadwerkelijk voor behoud ter plekke of voor destructief veldonderzoek in aanmerking komt (vastgelegd in het zogeheten selectiebesluit). Bij de vaststelling van deze normen is sprake van een combinatie van overwegingen, van maatschappelijke, politiekbeleidsmatige en financiële aard.

In de eerste stap van waardering speelt een nationale of lokale onderzoeksagenda een belangrijke rol, in de tweede stap van selectie nadrukkelijk niet. Het is gangbaar dat de waardering van een vindplaats gebeurt op basis van expert judgement. De verschillende vormen van onderzoeksagenda's proberen hier verandering in te brengen doordat in de verschillende hoofdstukken uitspraken worden gedaan over de zeldzaamheid van vindplaatsen, over de stand van kennis (en daarmee over de informatiewaarde) en over de gemiddelde conservering en gaafheid van vindplaatsen. Overigens betreft het hier nog steeds kwalitatieve oordelen: in de toekomst is het noodzakelijk om genoemde parameters beter te operationaliseren.

Het systeem van kwaliteitszorg voorziet nochtans niet in actuele onderzoeksvragen die bij de verschillende vormen van gravend onderzoek het uitgangspunt zouden moeten zijn. Gelet op het publieke belang en de investering van publieke en private middelen mag van de archeologie verwacht worden dat ze werkt aan een vernieuwende en wetenschappelijk verantwoorde beeldvorming over het verleden. Concreet: hoe zorgen we ervoor dat de schaalvergroting en verbreding van

de archeologie sinds 'Malta' ook daadwerkelijk nieuwe, betekenisvolle kennis over het verleden oplevert? Gezien de grote financiële consequenties die voor particulieren en overheden aan opgravingen zijn verbonden, zijn expliciete kaders nodig. Het is hierin dat de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) en de Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Hattem (LOaAH) voorzien.

De Nationale Onderzoeksagenda Archeologie is in 2006-2007 onder auspiciën van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) opgezet om op nationaal niveau de samenhang te bevorderen in de doelen en de prioriteiten van het archeologische onderzoek. In deze onderzoeksagenda wordt een concrete omschrijving gegeven van de vigerende vragen van het archeologisch onderzoek. 'Nationaal' betekent in dit verband nadrukkelijk niet dat de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie alleen betrekking heeft op archeologische waarden die van nationale (of internationale) waarde zijn. De Nationale Onderzoeksagenda Archeologie is bedoeld als onderzoeksagenda voor het gehele Nederlandse grondgebied (incl. de Nederlandse wateren), voor alle archeologische verschijningsvormen en het gehele verleden, van de eerste menselijke occupatie van Nederland, zo'n 250.000 à 350.000 jaar geleden, tot omstreeks 1950 na Chr.

De Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Hattem is deels een lokale vertaling van de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie maar is meer specifiek gericht op het gebied binnen de gemeentegrenzen. De Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Hattem moet gezien worden als de inhoudelijke grondslag voor het gepresenteerde archeologiebeleid in de gemeente Hattem en de opgestelde Archeologische Waarderingskaart Hattem.

2. De lokale onderzoeksagenda

De opzet van de lokale onderzoeksagenda is zoals vermeld voor een deel een lokale vertaling van de Nationale Onderzoeksagenda. Als basis hiervoor dient grotendeels het door Bitter, van Genabeek en van Rooijen opgestelde hoofdstuk "De stad in de Middeleeuwen en vroegmoderne tijd". In dit hoofdstuk wordt de geschiedenis van de stadsarcheologie geschetst, gevolgd door negen onderzoeksthema's en bijbehorende verschijningsvormen. Naast thema's die betrekking hebben op het fenomeen stad wordt in de lokale onderzoeksagenda ook ingegaakt op onderzoeksvragen die betrekking hebben tot de vroege

prehistorie, de late prehistorie in Noord-, Oost- en Zuid-Nederland en het rivierengebied en de Romeinse tijd, Middeleeuwen en vroegmoderne tijd in Midden- en Oost-Nederlands zandgebied. Het gaat hierbij om onderzoeksvragen die gelden voor het Overijssels-Gelders zandgebied, in de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie ook wel gevat onder archeoregio 3. In de Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Hattem wordt per archeologische periode een groot aantal onderzoeksthema's beschreven.

2.1 De prehistorie

De vroege prehistorie omvat het paleolithicum, het mesolithicum en het Vroeg- en midden-neolithicum (tot 2850 v.Chr.). Een periode met een tijdsdiepte van meer dan 300.000 jaar. De oudste sporen van bewoning in Noordwest-Europa zijn ca. 500.000 jaar oud. Vondsten uit deze periode zijn gedaan in Boxgrove in Engeland en Miesenheim in Duitsland. In Nederland dateren de oudste vondsten in ieder geval uit de periode vóór de vorming van de stuwwallen in de Saale-ijstijd, ca. 150.000 jaar geleden. In grindgroeves in Midden-Nederland zijn in rivierafzettingen die in de Saale-ijstijd zijn opgestuwd grote aantallen vuursteenartefacten verzameld. De oudste vindplaatsen met een intacte stratigrafie die we in Nederland kennen dateren uit het midden-paleolithicum en zijn ontdekt in de groeve Belvédère in Maastricht. Waarschijnlijk gaat het hier om kampementen van groepen Neanderthalers (*Homo neanderthalensis*). In Nederland zijn de gebieden waar sporen uit het midden-paleolithicum aangetroffen kunnen worden uiterst beperkt omdat grote delen van de vroegere landschappen vaak te diep liggen. Dit heeft te maken met de ligging van een groot deel van Nederland in de zogenoemde Grote Slenk, een zone met lange evenwijdige geologische breuken, waartussen het land daalt. In de gemeente Hattem zullen archeologische sporen uit deze periode zich dan ook hoofdzakelijk beperken tot losse vondsten uit dieper gelegen bodemlagen. De vondsten worden meestal gedaan in gebieden waar zand of grind wordt gewonnen en zijn afkomstig uit verstoorde contexten. Dit betekent echter niet automatisch dat de vondsten niet interessant of onbruikbaar zijn. Vooral vindplaatsen die rijk zijn aan zoogdiermateriaal uit het Pleistoceen verdienen extra aandacht. Het materiaal levert informatie op over de ontwikkeling in de samenstelling van de fauna en kan worden gebruikt voor de verfijning van biostratigrafische dateringskaders. Daarnaast is het zoogdiermateriaal belangrijk voor vragen met betrekking tot de relatie tussen mens en het natuurlijke milieu. De laatste jaren zijn veel gegevens over de fauna beschikbaar gekomen die een goed beeld geven van de verandering in de tweede helft van het Midden-Pleistoceen (350.000-125.000 jaar geleden). Een groot probleem is echter het ontbreken van absolute dateringen in deze periode. De gegevens zijn hierdoor moeilijk te koppelen aan klimaatfluctuaties en sedimentaire ontwikkelingen. De oudste vondsten die in de bodem van Hattem aanwezig kunnen zijn komen uit het Midden Paleolithicum. Het betreft dan sporen en/of vondsten die afkomstig zijn van de Hamburgcultuur. Deze rendierjagers maakten gebruik van vuurstenen voorwerpen waarvan de grondstof gevonden wordt op de Vuursteenbergrand. We spreken dan over een datering van globaal 10.000 vóór Christus.

Onderzoeksthema 1: Het inventariseren en analyseren van vondsten uit het midden-paleolithicum

De overgang van het midden- naar het jong-paleolithicum die gepaard ging met het uitsterven van de Neanderthalers en de verschijning van het huidige menstype, de Cro-Magnons, is een complex gebeuren. In Noord- en Midden-Europa wordt deze overgang gerepresenteerd door verschillende artefacttypen. In Nederland kennen we slecht een viertal bladspitsen uit deze periode. Pas vanaf rond 15.000 jaar geleden werden delen van Noordwest-Europa gekoloniseerd door jongpaleolithische gemeenschappen. Deze worden ondergebracht in culturele tradities: het Magdalénien, de Hamburg-traditie, de Creswell-traditie, de Federmesser-traditie en de Ahrensburg-cultuur. Er is zeer weinig bekend over de bewoning en verspreiding van bovengenoemde tradities in relatie tot veranderingen in klimaat, fauna en vegetatie. Ook is onduidelijk of en op welke wijze de tradities met elkaar in contact stonden en wanneer ze voor het eerst in Nederland verschijnen. Het is in dit kader dan ook belangrijk om regionale inventarisaties en analyses te maken. Dat de kans op deze sporen reëel aanwezig is bewijst de vondst van vuursteenmateriaal tijdens een Inventariserend Veldonderzoek in het tracé van de Hanzelijn "Oude Land" in Hattemerbroek (gemeente Hattem). Hier is een vuursteen complex opgegraven van in totaal 82 artefacten, waarvan 79 stuks afkomstig zijn van één knol. Op basis van technologische kenmerken is het materiaal als jong paleolithisch benoemd, behorende tot de Federmesser-cultuur. Bij deze datering moet echter voorzichtigheid worden geboden omdat formele werktuigtypen waarvoor meestal de datering wordt opgehangen ontbreken. Belangrijk aan deze vondst is dat sporen uit het jong-paleolithicum in de omgeving van Hattem al vrij dicht onder het oppervlak aangetroffen kunnen worden. In Hattembroek is het vuursteen complex in het dekzand op een hoogte van ca. 0.10 m onder NAP aangetroffen. De vindplaats is in het Holoceen weliswaar bedekt met broekveen en IJsselklei maar is voor archeologen toch toegankelijk. In de gemeente Hattem moet dus terdege rekening worden gehouden met de aanwezigheid van vindplaatsen uit het jong-paleolithicum.

Onderzoeksthema 2: Rekening houden met vindplaatsen uit het jong-paleolithicum en deze vindplaatsen inventariseren en analyseren

Archeologische vindplaatsen uit het paleolithicum en ook het latere mesolithicum zijn vaak moeilijk of nauwelijks in het landschap herkenbaar. Dit heeft te maken met de wijze waarop de vroegprehistorische mens van het landschap gebruik maakte en de invloed van postdepositionele processen. Onder de vindplaatsen worden vaak kleine gebieden met hoge vondstconcentraties en meerdere haardkuilen gerekend, die geïnterpreteerd worden als (seizoens-)kampementen (bijv. basis- of jachtkamp). Op deze vindplaatsen ontbreken grondsporen van plattegronden van huizen of andere constructies. Toch is het mogelijk om door analyse van verspreidingspatronen van het vondstmateriaal en refitting informatie te verkrijgen over de werkzaamheden (bijv. huidbewerking, vervangen van gebroken spitsen uit pijlen) in het kamp, de plaats van de werkzaamheden en de organisatie van de activiteiten

in het kamp. De vindplaatsen met haardkuilen of hoge concentraties vormen echter maar een klein onderdeel van het totale spectrum van sporen van landschapsgebruik uit die tijd. Er zijn immers ook vormen van landschapsgebruik die minder sporen hebben achtergelaten. Te denken valt aan kortstondige handelingen als het slachten van een dier of de reparatie van een werktuig maar ook sporen van activiteiten in of bij voormalige waterlopen. Zo zal er ongetwijfeld transport over water zijn geweest en heeft men zich beziggehouden met de visvangst. Al deze vormen van landschapsgebruik zijn nog nauwelijks gedocumenteerd. Door het ontbreken van grondsporen is het belangrijk om voor deze vindplaatsen een specifieke opgravingsmethode te hantieren. Een aandachtspunt bij het veldwerk is de ontwikkeling en toepassing van methoden en technieken die gericht zijn op een 'documentatie-op maat' van vindplaatsen met een slechte staat van conservering (bijvoorbeeld vuursteenvindplaatsen). In de pleistocene zand- en lössgronden zullen goed geconserveerde vindplaatsen met ecologische gegevens ook in de toekomst vermoedelijk spaarzaam worden aangetroffen. Om deze reden dienen oppervlaktevindplaatsen van stenen artefacten en/of aardewerk als belangrijkste bron voor kennisvermeerdering te worden aangemerkt. In het verleden zijn veel van dergelijke vindplaatsen slechts gedeeltelijk onderzocht, bijvoorbeeld als gevolg van verstoringen, een gebrek aan tijd of specifieke doelstellingen (o.a. het verzamelen van voldoende diagnostische stukken). Om vindplaatsen te kunnen interpreteren in termen van site-functie, is het noodzakelijk dat in de toekomst ook deze vindplaatsen vlakdekkend en op een uniforme manier worden onderzocht. Alleen dan is het mogelijk om sites op een juiste manier te interpreteren en onderling te vergelijken op punten zoals omvang, inhoud en functionele onderverdeling van de ruimte binnen de site. Om dezelfde redenen is het wenselijk dat door sedimenten afgedekte en goed geconserveerde vindplaatsen vlakdekkend en op uniforme wijze worden opgegraven. Ditzelfde geldt ook voor archeologische vindplaatsen uit het mesolithicum. Vanaf deze periode die samenvalt met het begin van het Holoceen (ca. 10.000 jaar geleden) is er vermoedelijk in Nederland voor het eerst sprake van continue bewoning. Voor het mesolithicum is een meer omvattende nederzettingstypologie beschikbaar dan voor de perioden daarvoor. Bij het ontwikkelen van modellen van mesolithisch landschapsgebruik en nederzettingssystemen is vooral gebruik gemaakt van gegevens van (vaak niet compleet onderzochte) vindplaatsen op de pleistocene zandgronden (bijv. Havelte, Nijsel, Bergumermeer en Luijksgestel). In alle gevallen is de archeologische basis van de modellen in kwalitatieve en kwantitatieve zin erg smal. Dit wordt grotendeels veroorzaakt door het ontbreken van organische resten en aanwijzingen voor hutplattegronden. Daarnaast is in het verleden te weinig aandacht besteed aan site formation-processen. Als gevolg van hergebruik van veel locaties is er sprake van een accumulatie van materialen. De vondsten zijn in dat geval niet of nauwelijks in bewoningsfasen te onderscheiden. Een ander belangrijk punt is dat de meeste vindplaatsen afkomstig zijn uit een beperkt aantal landschappelijke zones. Zo heeft recent onderzoek in beekdalen en rivierterrassen aangetoond dat er een grote diversiteit in het landschapsgebruik moet zijn geweest. De verbetering van het klimaat in het Holoceen heeft grote gevol-

gen gehad voor de vegetatie en de fauna. Het open bos van het Preboreaal maakte geleidelijk plaats voor een dicht loofbos in het Atlanticum. Archeologische vondsten uit het buitenland en etnografische informatie maken duidelijk dat de mesolithische jagers en verzamelaars bomen en planten intensief exploiteerden. Ook informatie over de fauna is grotendeels afkomstig uit opgravingen in het buitenland. Ook op de hogere pleistocene gronden waartoe ook het gebied van de gemeente Hattem behoort dient rekening te worden gehouden met het voorkomen van kleine fragmenten verbrand bot. Deze fragmenten zijn niet alleen uit het oogpunt van het verkrijgen van 14C-dateringen van belang; ze bieden vaak ook de enige kans om (door determinatie van diersoorten) vast te stellen welke dieren een rol speelden in de voedsel-economie van laatpaleolithische of mesolithische jagers, vissers en verzamelaars. Verder is het van belang dat ook 'natuurlijke' organische sedimenten, die aan een vindplaats of een cluster van vindplaatsen grenzen, archeozoologisch en archeobotanisch worden onderzocht. Hierin kunnen namelijk onverbrande organische resten aanwezig zijn, waaronder slachtafval van dieren en voorwerpen van bot en gewei (cf. Zutphen). Daarnaast kunnen de sedimenten informatie opleveren over de vegetatie en de ontwikkelingen daarin, over de invloed van de mens ('management' van de natuurlijke vegetatie) en de aanwezigheid van cultuurplanten als indicatie voor domesticering. Net als voor het paleolithicum geldt ook voor het mesolithicum het belang van regionale inventarisaties en analyses. De archeologische sporen uit het mesolithicum beperken zich immers niet tot binnen de gemeentegrenzen van Hattem. Het Oude Land in Hattem bleef in gebruik getuige de verschillende brandkuilen die hier tijdens de opgraving in 2005 zijn aangetroffen. Er zijn veel theorieën over de functie van brandkuilen maar een eenduidig beeld is nog niet gegeven. De houtskoolmonster uit de brandkuilen in Hattem geven een duidelijke datering in het Mesolithicum tussen 6000 en 7000 vóór Christus. Er zijn naast de brandkuilen geen vondsten gedaan die aan een cultuur uit het Mesolithicum gekoppeld zijn.

Onderzoeksthema 3: Het inventariseren en analyseren van mesolithische vindplaatsen. Hierbij is naast de haardkuilen ook het natuurlijke milieu van belang. Omdat organische materiaal in de zandgronden nauwelijks bewaard blijft dient niet elke haardkuil bemonsterd te worden voor archeobotanisch of archeozoologisch onderzoek. Alleen bij aanwezigheid van verbrand bot dient dit wel te gebeuren. Wel is het van belang om van diverse haardkuilen 14C dateringen te krijgen die het mogelijk maken om eventuele bewoningsfasen te onderscheiden. Bij goed afgedekte vindplaatsen op de zandgronden of vindplaatsen in beekdalen of andere zogenaamde "natte" landschappelijke zones moet echter wel rekening gehouden worden met organisch materiaal.

Het vroeg- en midden-neolithicum in Nederland dateert van 5300-2000 v.Chr. en vangt aan met de komst van de eerste boeren in Zuid-Limburg en loopt door tot het laat-neolithicum, een periode die wordt gekenmerkt door een aantal belangrijke ontwikkelingen op economisch gebied (de ploeg, het wiel wolproductie enz.)

Voor het grootste deel van de zandgebieden van Zuid-, Oost- en Noord-Nederland geldt dat de conserveringsomstandigheden

voor archeologische resten slecht tot matig zijn. Vanwege de talrijke neolithische oppervlaktevindplaatsen zijn deze gebieden echter van groot belang voor onderzoek, bijvoorbeeld voor het vaststellen van de geografische 'reikwijdte' van neolithische culturen. Uit het oogpunt van conservering dient bij toekomstig onderzoek alert te worden gereageerd indien er aanwijzingen zijn voor neolithische vindplaatsen onder esdekken, stuifzanden, veenpakketten of vindplaatsen die ingebed zijn in beek- of rivierafzettingen. Dergelijke vindplaatsen kunnen nieuwe inzichten opleveren in het proces van neolithisering. In de gemeente Hattem zijn in het tracé van de Hanzelijn "Oude Land" in Hattemerbroek scherven uit deze periode zijn aange troffen. Ook voor archeologische vindplaatsen uit het vroeg- en midden-neolithicum geldt dat een regionale inventarisatie en analyse belangrijk is. Niet alleen de sporen van nederzettingen en graven zijn hierbij van belang maar ook locaties als voormalige waterlopen of natuurlijke depressies in de omgeving kunnen veel informatie opleveren. Het gaat dan vooral om informatie die gebruikt kan worden voor de reconstructie van het natuurlijke milieu en de fauna. De oudste cultuur uit het Neolithicum waarvan tijdens de opgraving in 2005 resten zijn teruggevonden is de Trechterbeker-cultuur. Deze cultuur is in Nederland erg bekend vanwege het feit dat ze de Hunebedden hebben gebouwd. In Hattem beperken de vondsten zich tot fragmenten van vuursteen en aardewerk maar in Wapenveld is een Knophamerbijl gevonden van diabaas. Dit diabaas werd gewonnen uit zwerfkeien die op de stuwwal te vinden zijn. Deze strijdbijlen werden in heel Noord-Nederland gemaakt en verhandeld tot in de Kempen en Belgisch Lotharingen.

Onderzoeksthema 4: Het inventariseren en analyseren van vindplaatsen uit het vroeg- en midden-neolithicum.

2.2 De late prehistorie en Romeinse tijd

Het laat-neolithicum, de vroege en de midden-bronstijd vallen binnen dat deel van het Holoceen dat het Subboreaal wordt genoemd. Het is een periode waarin op de hogere zandgronden nog sprake is van gemengde loofbossen met eiken en beuken. Op de overgang naar de lagere gronden en beekdalen was een meer open landschap aanwezig met een vegetatie van lage bomen als wilgen, elzen en hazelaars. Door beakkering ontstonden op de arme zandgronden geleidelijk open plekken die uitgroeiden tot heidevelden. Het ontstaan van zulke permanente open terreinen hangt samen met de al eerder genoemde belangrijke ontwikkelingen als bijvoorbeeld de ploeg. Onder invloed van de voortdurend stijgende zeespiegel en de hiermee samenhangende stijging van het grondwater wordt de omvang van hoog-Nederland steeds kleiner. Vooral in de overgangszones vond vernatting plaats en rukte de veengroei op. Naast vorming van laagveen komt ook de vorming van hoogveen al vroeg in het Holoceen voor. Op de zandgronden zijn sporen van nederzettingen¹³ uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd bijna onbekend. Dit heeft te maken met het feit dat de cultuur- of afvallagen op de zandgronden veel door latere landbouwactiviteiten zijn verdwenen. Dit in tegenstelling tot in bijvoorbeeld de kleigebieden van West-Friesland waar de lagen vrij goed karteerbaar zijn. Een andere verklaring

voor het ontbreken van nederzettingssporen op de zandgronden ligt mogelijk in de soort van activiteiten die in de nederzettingen werden gebedigd en de constructie van de gebouwen. De boerenerven uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd laten een geringer aantal kuilen achter dan bijvoorbeeld een erf uit de midden-bronstijd. Het merendeel van de archeologische sporen uit het late-neolithicum en de vroege bronstijd is afkomstig van grafheuvels. Hoewel er vele honderden grafheuvels in Nederland bekend zijn, vertegenwoordigen ze maar een klein deel van de prehistorische bevolking. Zowel van de Enkelgraf-cultuur als van de Klokbeke-cultuur zijn tijdens de opgraving in 2005 vuursteen en aardewerk fragmenten gevonden. In de chronologie volgt de Enkelgraf-cultuur de Trechterbeker-cultuur op. Het onderscheid tussen deze culturen wordt gevormd door de begravenstradities en aardewerkvormen.

Onderzoeksthema 5: Het inventariseren en analyseren van vindplaatsen uit het late neolithicum en vroege bronstijd. Vondsten uit deze perioden zijn op diverse locaties aanwezig. Het blijft echter moeilijk om de vondsten te kunnen koppelen aan de grondsporen. Dit heeft onder andere te maken met het feit dat nederzettingen uit deze perioden beduidend minder sporen achterlaten dan latere nederzettingen, maar is ook te wijten aan de minder zware constructie van de huizen

In de midden-bronstijd zijn de sporen van boerenerven goed herkenbaar. Dit heeft te maken met de toename van kuilen voor verschillende doeleinden binnen de nederzetting, maar komt ook doordat de boerderijen of woonstalhuizen zwaarder geconstrueerd werden dan in de voorgaande periode. Het is de vraag hoe deze omslag te verklaren is en waar de oorsprong ligt van het ontstaan van woonstalhuizen. Ook van omheiningen worden vanaf de midden-bronstijd sporen teruggevonden. Verder lijkt het erop dat huisplaatsen uit deze periode lange tijd zichtbaar bleven en in latere tijden opnieuw zijn gebruikt. Verder moet rekening worden gehouden met het zwervende erven-model. In dit model wordt uitgegaan van erven die 'zwerfen' binnen een nederzettingsterritorium. Het is niet duidelijk in hoeverre er sprake is van intraregionale en diachrone variatie in de afstand waarover en de frequentie waarmee erven verplaatst werden. Behalve de diachrone variatie in het zwervende erven-patroon is er ook behoefte aan een beter inzicht in de locatie van huizen en erven in het cultuurlandschap. Dit vereist stelselmatig blootleggen van arealen rond de huisplattegronden en erven. Tot op welke afstand van de huizen treffen we spiekers, kuilen en greppels aan? En andersom, wanneer er concentraties spiekers of kuilen worden aangetroffen: liggen deze in de directe nabijheid van een huisplattegrond, of moeten we ons ook buiten de erven plekken in het landschap voorstellen die voor opslag en andere activiteiten gebruikt werden? Daarnaast is de landschappelijke relatie tussen de erven en de gelijktijdige grafvelden een belangrijk punt van onderzoek. Er zijn aanzienlijk minder vondsten uit de Bronstijd gedaan in de opgraving in 2005. De opgravingen in 2007 brachten echter complete boerenerven aan het licht. Er is echter nog te weinig informatie voorhanden om de resultaten op te nemen in deze onderzoeksagenda.

Onderzoeksthema 6: inventariseren en analyseren van vindplaatsen uit de midden-bronstijd. Hierbij ligt het accent niet alleen op de huistypologie en het vondstmateriaal maar wordt ook de aandacht gevestigd op de afstand en frequentie waarmee erven eventueel verplaatst zijn en de locatie van de huizen en erven in het cultuurlandschap. Ook binnen de erven zal hier gekeken moeten worden naar bijvoorbeeld de onderlinge afstand tussen spiekers, hooibergen, graanschuren en woonstalhuizen. Verder vormt ook de relatie tussen erven en graven of grafvelden een belangrijk onderzoeksaspect

In de late bronstijd is van klimaatveranderingen van enige omvang geen sprake meer. Wel is aangetoond dat de opvolging van het Subboreaal door het Subatlanticum gepaard ging met een iets natter en koeler klimaat. Op de zandgronden zien we verder dat het bos steeds meer terrein verliest als gevolg van houtkap, bodemuitputting en beweiding. Uitloging van de bodem gaat een grotere rol spelen en zorgt voor een toename van schrale heidegronden. Net als in de midden-bronstijd is ook voor de late bronstijd de nederzetting en haar dynamiek een belangrijk onderzoeksthema. Binnen dit thema is vooral de studie van de voortdurende verplaatsing van huizen binnen grenzen van mogelijk langdurig aangehouden territoria een belangrijk aandachtsveld. Een ander belangrijk aandachtsveld wordt gevormd door de sociaal-politiek, rituele en mentale aspecten van samenlevingen uit deze periode. Een voorbeeld hiervan zijn de betekenissen die door de bewoners aan huizen en erven op verschillende manieren kunnen worden gegeven. De betekenissen omvatten veel meer dan functionele waarden (het huis als bescherming tegen weer en wind); huizen representeren kosmologische ordeningen of zijn uitingen van status en identiteit.

Onderzoeksthema 7: inventariseren en analyseren van vindplaatsen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd. Hierbij moet net als in voorgaande periodes de aandacht niet alleen uitgaan naar de huistypologie en het vondstmateriaal maar meer nog naar de dynamiek en verplaatsing van de nederzetting. Ook is de biografie van een afzonderlijk erf hier een belangrijk thema. Net als in onderzoeksthema 6 is hier ook de relatie met de grafvelden een belangrijk aspect.

In Zuid-Nederland is op basis van uitgebreid onderzoek naar (micro-)regionale verspreidingspatronen van nederzettingen en grafvelden een interessant model ontwikkeld waarin de demografische dynamiek tijdens het laatste millennium v.Chr. wordt beschreven en in verband wordt gebracht met modellen over bodemkundige ontwikkelingen en vegetatiegeschiedenis. In dit model wordt uitgegaan van de vaststelling dat er in de loop van de ijzertijd sprake was van een contractie van bewoning op de meer leemhoudende bodems. Dit uit zich in de relatie tussen de bewoningscontractie en secundaire podsolering van de minder leemhoudende bodems (het ontstaan van haar- en veldpodzolen uit moderpodzolen als gevolg van boskap). Deze secundaire podsolering verslechtert de mogelijkheden voor landbouw. Het is echter niet duidelijk hoe de podsolering zich verhoudt met veranderingen in locatiekeuzes. Voor de pleistocene landschappen buiten zuidoostelijk Brabant zou het onderzoek gericht moeten zijn op het verzamelen van archeologische, bodemkundige en palynolo-

gische gegevens die duidelijk maken of het Brabantse model van contractie en secundaire podsolering ook daar geldig is, of dat er alternatieve modellen ontwikkeld moeten worden. Een alternatief model voor Drenthe is kort geleden gepresenteerd door Spek. Hij stelt dat de bewoonde gebieden in de loop van de IJzertijd werden verlaten en men zich vestigde in tot dan toe onbewoonde zones van het landschap (dus in plaats van een contractie van bewoning in voorheen ook al bewoonde gebieden).

Onderzoeksthema 8: Inventariseren van vindplaatsen uit de midden- en late ijzertijd. Hierbij moet vooral aandacht uitgaan naar de datering van de vindplaatsen. Deze datering is vooral van belang om de verplaatsing van nederzettingen in deze periode beter in beeld te brengen. Daarnaast zal gekeken moeten worden of deze verplaatsing verklaard kan worden. Voor het geven van een verklaring staan modellen uit Zuidoost-Brabant en Drenthe tot onze beschikking, maar het is heel goed mogelijk dat voor deze regio een afwijkend alternatief model ontwikkeld moet worden. Verder spelen in dit thema ook de vraagstukken met betrekking tot de biografie van het erf en de relatie met graven of grafvelden een belangrijke rol.

In de Romeinse tijd is in Oost-Nederland sprake van sterk versnipperd landschap waarin dekzandruggen en stuwwallen als een soort eilanden moeten worden gezien die omgeven worden door vaak uitgestrekte laagtes. De grenzen tussen de oude deelgebieden Salland, Twente, Achterhoek en Liemers vallen meestal samen met de grenzen van uitgestrekte veengebieden. De oude bewoningsterritoria bestaan vermoedelijk uit diverse bewoningskernen (kerngewesten) die op hun beurt weer enkele tientallen nederzettingsterritoria (dorpsgebieden) omvatten. In de voorafgaande prehistorie kenmerkt de bewoningsgeschiedenis zich door een grote mobiliteit. De bewoning verplaatste zich voortdurend naar andere zandruggen. Alleen uitgestrekte complexen met hoge grond werden langduriger bewoond, vooral daar waar ze grensden aan beek- of rivierdalen. Zulke plaatsen zijn te beschouwen als microregionale bewoningskernen. In de versnipperde dekzandlandschappen lijkt de voortdurende mobiliteit zich te hebben voltrokken volgens een patroon van expansie en contractie. Tijdens fasen van contractie trokken de bewoners zich terug in genoemde kernen, terwijl de bewoning zich in fasen van expansie weer uitbreidde naar andere locaties. Deze voortdurende verandering in de locatie van nederzettingen vormt een extra hindernis bij het ontrafelen van de bewoningsdynamiek in dergelijke gebieden. Lange tijd bestond de indruk dat grote delen van Noordoost-Nederland in het begin van de Romeinse tijd ontvolkt raakten en dat een aanzienlijk deel van de bevolking zich verplaatste naar het noordelijke zeekleigebied. Dit beeld behoeft bijstelling. Recente onderzoeken tonen aan dat de nederzettingen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd zich vaak op atypische locaties bevinden, dat wil zeggen: laag op de flank van grote dekzandruggen (randzone beekdalen) of op kleine dekzandkoppen. Temeer daar ze meestal relatief vondstarm zijn kunnen ze dan ook makkelijk over het hoofd gezien worden. Op twee Romeinse munten na zijn geen vondsten gedaan. Deze twee munten zijn echter beide buiten context gevonden.

Onderzoeksthema 9: Inventariseren en analyseren van vindplaatsen uit late ijzertijd en de Romeinse tijd. Hierbij moet ook aandacht zijn voor de materiele cultuur uit deze periode. Meestal betreft het losse vondsten. Recentelijk wordt echter door intensief gebruik van metaaldetectoren dat ook in nederzettingen belangrijk vondstmateriaal kan worden gedaan die informatie oplevert over samenlevingen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd. Het gaat vaak in eerste instantie om onidentificeerbare stukken roest. Net als in de midden-ijzertijd lijken ook nederzettingen uit deze periode weer op hogere delen in de omgeving van de Vecht te liggen. Een belangrijk onderzoeksaspect is opnieuw de dynamiek en mobiliteit van de nederzettingen in het cultuurlandschap.

In Oost-Nederland worden veel nederzettingen omstreeks 400 of in het begin van de 5de eeuw verlaten. Hierbij moet gedacht worden aan het op gang komen van een bevolkingstrek naar het zuiden als gevolg van wegtrekkende Romeinse legereenheden. Door de teruggang in de markteconomie in het zuiden werden veel boerenbedrijven binnen de Romeinse Rijksgrenzen weer zelfvoorzienend of hielden zelfs op te bestaan. Hun plek werd opgevolgd door bevolkingsgroepen uit het noorden. Het opgeven van woonplaatsen aan het einde van de Romeinse tijd moet echter niet al te zwart-wit worden gezien. Waarschijnlijk is niet overal in Oost-Nederland spraken van een volledige bewoningsbreuk. Sommige regio's bleven op kleine schaal bewoond in de 5de en 6de eeuw. Over Hattem is wat deze periode betreft geen informatie.

Onderzoeksthema 10: Het inventariseren en analyseren van vondsten en sporen uit de laat-Romeinse periode. De aandacht is hierbij vooral gevestigd op het thema continuïteit. Net als voor de voorgaande periode is ook hier weer het karakter en de dynamiek van de nederzetting belangrijk en de relatie met de natuurlijke omgeving. Naast de materiele cultuur zijn ook de grondsporen van huizen een belangrijk onderzoeksobject. Dit heeft vooral te maken met het feit dat nederzettingen uit deze periode in Oost-Nederland nauwelijks bekend zijn.

2.3. De vroege en volle middeleeuwen

In de vroege middeleeuwen is er op steeds meer plekken in Oost-Nederland sprake van continuïteit. Veel steden en agrarische nederzettingen als buurschappen worden gekenmerkt door een onafgebroken bewoning. Dit houdt tevens in dat archeologische sporen en vondsten uit deze periode onder bestaande kernen van bebouwing zijn gelegen. In het cultuurlandschap speelt zich in de vroege middeleeuwen een proces van fixatie af van nederzettingen. De eerste tekenen daarvan dateren uit de Karolingische tijd. De incorporatie in het Frankische rijk heeft grote invloed gehad op de exploitatie van het land. Er zijn steeds meer aanwijzingen dat de nederzettingenstructuur en de locatiekeuze juist in deze tijd verandert en erven, buurschappen en dorpen in de 9de eeuw min of meer op de plaats komen te liggen waar ze voortaan zullen blijven.

Hierover zijn nog veel onduidelijkheden, maar in intensief onderzochte microregio's in Oost-Nederland valt op dat er in de wordingsgeschiedenis van het cultuurlandschap meerdere fasen en fixatiemomenten zijn te onderscheiden die of voorafgaan aan of gelijktijdig zijn met ontginningen van broekgebieden, kampen,

bossen en heidevelden. De Frankische elite had andere belangen bij de exploitatie van het land dan de inheemse bevolking. De vroegmiddeleeuwse grootgrondbezitters waren de koning, de wereldlijke elite, de kerk en de grote (rijks)kloosters. De exploitatie geschiedde vanuit domeinhoven en de diverse vroege (bestuurs- en handels)centra vervulden een bovenregionale rol in de aansturing, verwerking en distributie van de goederen (bijvoorbeeld ijzerproductie en -verwerking in de regio's rond Apeldoorn en Zutphen). Van veel andere opbrengsten van het land is weinig tot niets bekend (vee, mestvarkens, hout, graan, regalen jacht en andere regalia).

Onderzoeksthema 11: Het inventariseren en analyseren van vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen. Deze nederzettingen liggen vaak onder huidige bewoningskernen. De sporen die bewaard zijn gebleven zijn vaak gering. Toch kan vooral in vooroorlogse wijken nog een intact archeologisch bodemarchief aanwezig zijn. Dit is vooral het geval in gebieden die gekenmerkt worden door een es- of plaggendek

2.4. De ruimtelijke ontwikkeling van de stad Hattem

De stad Hattem moet geschaard worden onder de groep steden die een prestedelijke of vroegstedelijke ontwikkeling hebben doorgemaakt. Stedelijke kenmerken zijn in deze fase weliswaar minder prominent aanwezig dan in latere perioden maar de overwegende betekenis van niet-agrarische middelen in deze fase, gekoppeld aan de ruimtelijke inrichting, een hogere bevolkingsdichtheid en een sociale structuur, zorgen voor een duidelijk verschil met zuiver agrarische nederzettingen op het platteland. Een belangrijke vraag is of dit verschil al vanaf het begin zichtbaar was of dat de nederzettingen met een prestedelijke fase ontstaan zijn uit gewone agrarische nederzettingen. Uit wetenschappelijk onderzoek is gebleken dat bij de ontstaansgeschiedenis van prestedelijke nederzettingen naast economische, politieke, militaire en religieuze factoren vooral omgevingsfactoren een belangrijke rol spelen. Onder deze laatste factoren vallen belangrijke zaken als reliëf, land- en waterwegen en natuurlijke havens. Ook voor de ontstaansgeschiedenis van Hattem zijn deze natuurlijke fenomenen van groot belang.

Onderzoeksthema 12: Het in kaart brengen van de natuurlijke ondergrond van de stad. Deze ondergrond hangt immers nauw samen met de groei en ontwikkeling van de stad.

De naam Hattem komt van Hatheim of Hatteim, een heim- of heemnaam die in de Vroege Middeleeuwen en vooral tussen 800 en 1100 aan nieuwe nederzettingen werd gegeven. De eerste vermelding betreft een schenking van twee hoeven uit 891/2. Er werd in de nederzetting een kleine kapel gebouwd die verbonden was aan de moederkerk in Epe. In 1176 werden in Heerde, Gaedsberg en Vorchten de kapellen afgescheiden van de moederkerk door bisschop Godfried van Utrecht. Dit deed hij omdat er te veel mensen naar de moederkerk in Epe gingen door de toegenomen bevolking en door het toenemende belang van de zielzorg. De zelfstandige parochiekerk op de Gaedsberg had nu eigen kerkelijke rechtspraak en begraafrecht. Zoals blijkt uit de vermelding uit 1176 ligt de oude parochiekerk op de Gaedsberg, dichtbij de landbouwgronden aan de rand van de stuwwal. Dit is bewezen

door archeologisch onderzoek van Hoefer in 1893 en 1894 waar hij de kapel met een omvang van 17,5 meter bij 9,5 meter heeft teruggevonden. Deze plek is echter niet uitgekozen om de nieuwe St. Andreaskerk te bouwen; dit gebeurde aan de meest oostelijke kant van de zandrug. Samen met de kerk verhuisde het dorp van de locatie aan de Gaedsberg langs de huidige Dorpsweg naar het oosten, richting de IJssel. Door de verhuizing komt Hattem nu op een gunstiger plek te liggen.

De ontwikkeling van prestedelijke kern tot stad zal niet plotseling uit de lucht zijn komen te vallen. Het is daarom uitermate interessant waarom juist een nederzetting als Hattem uitgegroeid is tot een stad en hoe deze ontwikkeling heeft plaatsgevonden.

Een opvallend kenmerk van een stad is de grote bevolkingsdichtheid. De bevolkingsdichtheid ging veelal gepaard met een hoge dichtheid van de bebouwing. Naast de beperkte hoeveelheid ruimte binnen de grenzen van de nederzetting die meestal bevestigd waren met verdedigingswerken als aarden wallen of palissades speelde ook de wens om nabij markten, kades of belangrijke hoofdwegen te wonen een belangrijke oorzaak voor bovengenoemde verdichting. Middeleeuwse stadskernen worden daarom in de literatuur ook wel beschreven als resultaten van "organische groei". Een groei waarbij sprake is van overheidsbemoeienis bij het inrichten van de beperkte ruimte maar waar ook particuliere eigenaren veel overheidstaken verrichten. Zo kwam het onderhoud (en soms ook de aanleg) van straten en kaden voor het eigen huis vaak ten laste van de omwonenden. Ditzelfde gold ook voor de uitbreiding van de stad buiten de verdedigingswerken. Het initiatief hiervoor kon genomen worden door de stedelijke overheid, die eerst zorgde voor de infrastructuur en daarna kavels verkocht of door particulieren. In het laatste geval werd de situatie eerst gedoogd en werden de infrastructuur en de nieuwe verdedigingswerken pas later aangelegd.

Het uitbreiden van de stad gebeurde meestal in gebieden die door de lage, natte ligging niet direct geschikt waren voor bewoning en daarom opgehoogd of aangeplempt dienden te worden.

In 1299 kreeg Hattem stadsrechten van de graven van Gelre. Hattem had nu recht op een eigen bestuur, wetgeving, rechtspraak en verdediging. In

Onderzoeksthema 13: De vroegste ontwikkeling van steden is in de internationale en nationale archeologie een belangrijk onderzoeksthema. Informatie met betrekking tot dit onderzoeksgebied is vrijwel uitsluitend afgeleid van archeologische bronnen. Historische of andere bronnen zijn meestal niet voor handen. Ook voor Hattem geldt dat de archeologie de informatie over de oudste kern moet leveren. Een kern waarvan we niet weten wat de omvang is, laat staan dat we iets weten over de aard en het karakter van de nederzetting. Centrale vragen in dit onderzoeksthema zullen daarom betrekking moeten hebben op de ruimtelijke indeling, de infrastructuurle voorzieningen voor de handel zoals markten en havens, de vestiging van machtige personen zoals een graaf of bisschop en de ontwikkeling van niet-agrarische huizen voorafgaand aan het moment dat de stad stadsrechten krijgt.

1306 wordt door graaf Reinald I van Gelre een huis gesticht voor drie broeders van de Johannieter orde; dit huis is mogelijk de voorganger van het kasteel de Dikke Tinne, maar het kan ook

de Engelenberg geweest zijn aan de Adelaarshoek. In 1340 werd toestemming verleend om de weteringen uit te laten wateren achter Zalk. In die periode zullen dan ook de Oostersewetering en Middelwetering gegraven zijn, die nodig waren om het Hattemerbroek te kunnen ontginnen. Zo zal de polder Hattem zijn ontstaan. In 1346 werd het gebied het Veen aan Hattem in gebruik geschonken door Eleonora. Het gebied was voor algemeen gebruik, dus iedere Hattemer mocht hier zijn vee weiden. In 1350 werd door de bisschop toestemming verleend om het Heilige Geestgasthuis te stichten. Dit werd gebouwd in de stad aan de Gasthuissteeg. In 1370 is er sprake van een burcht met voorburcht op de plek waar later de Dikke Tinne wordt verbouwd. In 1395 werd de Vrijheid van Hattem een feit. In het gebied buiten de muren rondom Hattem kregen de bewoners dezelfde vrijheden als de burgers binnen de muren. In 1401 werd door hertog Willem aan de Vrijheid van Hattem het gebied de Hoenwaard toegevoegd. Dit gebied was niet bestemd om te bebouwen maar het was een weidegebied voor de inwoners van Hattem. Op de huizen binnen de stadsmuren kwamen scharen te liggen, dit waren rechten op het weiden van vee. Door de hertog werd bepaald dat er in de Hoenwaard geen huizen maar wel steenovens gebouwd mochten worden. Dat hij dit niet deed zonder eigen belang blijkt uit het feit dat hij in 1404 zijn kasteel in Hattem heeft versterkt met de bakstenen uit de Hoenwaard.

De Hattemers hebben hun eigen stad waarschijnlijk al vóór 1400 versterkt met poorten, muren en torens. In de loop van de 15de eeuw volgden de nodige uitbreidingen van de verdedigingswerken, zo kregen de Hoenwaardsepoort, de Dijkpoort en de Dorpspoort een rondeel.

Onderzoeksthema 14: Onderzoek naar de bewoning en middeleeuwse verdedigingswerken van de stad.

2.5 Uiteenlopende functies

Een belangrijk kenmerk van een stad is het feit dat de stad uiteenlopende centrumfuncties in de regio vervult. Gedacht kan worden aan functies op het gebied van onderwijs, kunst en wetenschappen, religieuze-, economische en bestuurlijk/militaire functies. Archeologisch gezien zijn deze functies niet alleen te onderzoeken aan de hand van de architectuur van gebouwen die met deze functies samenhangen zoals het stadhuis, kerken, kloosters, gasthuizen etc., maar ook aan de hand van onderzoek naar de voorwerpen of het vondstmateriaal dat tijdens archeologisch onderzoek is gedaan.

Onderzoeksthema 15: Onderzoek naar de verschillende vormen van nijverheid in de stad. Onderzoek naar de producten kan belangrijke informatie opleveren over de grondstoffen en wijze van vervaardiging. In een breder kader kan zelf iets over de export worden gezegd. Voorts is er onderzoek nodig naar de ontwikkeling van het huis in Hattem in al zijn facetten. Gedoeld wordt op de bouwtechniek, ruimtelijke opzet en indeling en het interieur. Het huizenonderzoek is een typisch voorbeeld van interdisciplinair onderzoek waarbij ook bouwhistorisch- en historisch onderzoek van groot belang zijn.

Naast het huis zelf zijn bij de meeste huizen ook nog belangrijke sanitaire voorzieningen als beerputten en waterputten aangelegd.

Deze putten liggen doorgaans in de tuin. Vooral beerputten zijn gebruikt om afval in te werpen. Meestal gaat het om keukenafval omdat de beerput vaak dicht bij de keuken is aangelegd.

Onderzoeksthema 16: Het onderzoek van afvalkuilen en beerputten in Hattem. Naast de ligging van de putten ten opzichte van de huizen is natuurlijk vooral het vondstmateriaal van groot belang. Dit vondstmateriaal is vaak goed dateerbaar en valt binnen een bepaalde looptijd. De vondstcomplexen worden daarom beschreven volgens het classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas. Het afval in de beerput onderscheidt zich van het afval dat via de voordeur het huis verliet. Dit laatste afval kwam vaak op landerijen buiten de stad terecht of werd hergebruikt als ophogingsmateriaal. De samenstelling van beide afvalstromen is een ander belangrijk punt van onderzoek.

Het vondstmateriaal uit afvalkuilen en beerputten is van groot belang voor onderzoek naar de voedselvoorzieningen van de Hattemse bevolking. Naast algemene patronen met betrekking tot lokale productie en import van voedsel is hierbij ook het onderscheid tussen verschillende lagen van de bevolking belangrijk. Door ecologen is enige informatie verzameld uit andere delen van Nederland maar voor de Hattemse situatie is weinig concrete informatie voorhanden.

Het is niet zinvol om alles te bemonsteren maar er dienen voorafgaand specifieke vragen gesteld te worden. Deze vragen komen niet alleen voort uit de archeologie maar ook uit de historische bronnen. Het vlees zal voornamelijk door boeren buiten de stad zijn aangevoerd. Uit de laat middeleeuwse keuren is echter bekend dat in de stad varkens werden gehouden. Ook deze varkens zullen ongetwijfeld voor de consumptie zijn gebruikt. Ook vis werd gerekend tot een belangrijke voedselcomponent en is vaak genuttigd door de armere lagen van de bevolking die zich weinig tot geen vlees konden veroorloven. Daarnaast werd door de religie bepaald dat op de vrijdagen en de periode van Vastentijd vis op het menu stond. Het is interessant om te onderzoeken wat de verhouding is tussen zoet- en zoutwatervis. In de middeleeuwen stond ook gevogelte op het menu. Vrijwel iedereen zal kippen hebben gehad maar wild of ander luxe soorten waren enkel voorbehouden aan de welgestelden. Een ander belangrijke voedselcomponent is ongetwijfeld graan geweest. Dit graan zal in eerste instantie grotendeels verbouwd zijn op de landerijen rond de stad. Vanaf de 16de en 17de eeuw is er echter in veel steden sprake van import uit het Oostzeegebied. Geïmporteerd graan is archeologisch aantoonbaar via het stuifmeel van een akkeronkruid (vinkenkruid) uit het Oostzeegebied.

Groenten en fruit zijn ook door vrijwel alle lagen van de bevolking geconsumeerd. Binnen deze voedselgroep zijn binnen de fruitsoorten duidelijk luxere varianten te onderscheiden. Het bereiden van groenten komt in de schriftelijke bronnen weinig voor maar moet toch voor de doorsnee bevolking een regelmatig gebeuren zijn geweest. Binnen de categorie zuivel vormen in

eerste instantie vooral boter en melk de belangrijkste producten. Melk werd hierbij niet gebruikt voor het drinken maar meer voor de voedselbereiding. Later wordt ook kaas een belangrijk artikel. Het onderzoek naar drinkwater is niet alleen gericht op de drinkwatervoorzieningen als waterputten en waterkelders, maar heeft ook betrekking op wat er gedronken werd. Naast ingevoerd water moet hierbij gedacht worden aan bier, wijn, koffie en thee. Bier was een belangrijke volksdrank en is in veel steden lokaal gebrouwen. Na de 18de eeuw vindt een afname plaats in de bierconsumptie en zien we de opkomst van dranken als koffie en thee.

Veranderingen in de consumptie zijn vooral merkbaar aan de ontwikkelingen in het materiaal en de vorm van het drinkgerei.

Onderzoeksthema 17: Onderzoek naar de verschillende aspecten binnen de voedselvoorziening. Dit onderzoek bestaat uit ecologisch onderzoek en onderzoek naar de materialen en vorm van de materiële cultuur. Naast archeologisch onderzoek vormen ook historische bronnen waaronder boedelinventarissen een belangrijke rol.

2.6 Laat middeleeuwse nederzettingen, waterstaatkundige en infrastructurele werken buiten de stad Hattem

In het buitengebied van Hattem bevindt zich een groot aantal elementen die archeologisch van belang zijn. Onder de nederzettingen vormen de boerderijen en adellijke woonhuizen de belangrijkste woonvormen. Op de plek van veel geïsoleerd liggende boerderijen heeft vanaf de late middeleeuwen een voorganger gestaan. Een voorganger die een volstrekt andere bouwtechniek kende dan de latere boerderij. Het opgraven van boerderijen kan zeer veel informatie geven over de bouwtechniek en indeling van dergelijke behuizingen.

Onderzoeksthema 18: Onderzoek naar de bouwtechniek, ruimtelijke opzet en indeling van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne boerderijen op het platteland.

Het laatste onderzoeksthema van het buitengebied heeft betrekking op de industriële complexen. Direct buiten de stadskern zijn al vanaf de late middeleeuwen veel belangrijke industrieën te vinden. Binnen de archeologie kan ook het onderzoek naar dit soort industriële complexen een schat aan informatie opleveren. Vaak is over de organisatie van de fabrieken en industrieën redelijk veel bekend. Over de daadwerkelijke producten is de informatie beperkt.

Onderzoeksthema 19: Onderzoek naar belangrijke industriële complexen buiten de stad. Naast de ruimtelijke opzet en indeling van de complexen ligt hierbij ook de nadruk op de vervaardigde producten en gebruikte grondstoffen.

13 Het gebruik van de term 'nederzetting' is problematisch voor de hele late prehistorie. In de bewoning ontbreekt namelijk een ruimtelijk duidelijk afgebakende component: het gaat steeds om verspreid liggende erven, die bovendien maar één of enkele generaties worden gebruikt. Daarnaast kan het bij een concentratie van huisplattegronden in een areaal van beperkte omvang (d.w.z. een ogenschijnlijke nederzetting) in werkelijkheid blijken te gaan om verschillende bewoningsfasen die afgewisseld worden door fasen zonder bewoning. In plaats van de term nederzettingen is het dan ook beter te spreken van erven die 'zwerfen' binnen een nederzettingsterritorium.

